نحو میر
تالیف
میر سید شریف ابو الحسن علی بن محمد رحمہ اللہ
۷۷۰ - ۸۱٦ ھ
مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

تالیف

میر سید شریف ابو الحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

٧٧٠ – ٨١٦ ھ

طبعة جديدة مصححة ملونة

اسم الكتاب : نحومير

تأليف : مير سيد شريف ابو الحسن علي بن محمد

عدد الصفحات 76

السعر : =/30 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرى

جمعية شودهري محمد علي الخيرية.(مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوزجلستان جوهر، كراتشي، باكستان.

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-4023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

فہرست

موضوع | صفحہ

باب اول در حروف عاملہ

موضوع | صفحہ

باب دوم در عمل افعال

باب سوم در عمل اسماء عاملہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمين، و**العاقبة** ....

بسم الله إلخ: کلمۂ با برائ استعانت متعلق ست بفعل مقدر مؤخر بنا بر رد داب مشرکین کہ وقت ابتدائے ہر مقصد می گفتند: باسم اللات وباسم العزّي، پس بر موحدین واجب ست کہ درین مقام، بل در شروع ہر مرام معنی اختصاص اسم اللہ تعالی قصد نمایند، وحصول این معنی از تقدم معمول ست بر عامل، چنانکہ در علم معانی مذکورست، پس برین تقدیر عبارتش باستعانة اسم الله الرحمن الرحيم أصنف يا أشرع خواہد بود. اگر گوئی: کہ رحمن ورحیم برائے مبالغہ از رحمت مشتقند چنانکہ ندمان وندیم از ندم، چوں دو لفظ بیک معنی باشند یکے زائد بود، پس زائد درین کلام الہی کہ افصح اللسان ست خالی از حشو نیست. گویم: تکرار دو اسم وقتے کہ در اشتقاق اختلاف بتاکید دارند جائز باشد، خصوصا درینجا رحمن ابلغ است از رحیم بجہت عموم؛ ولہذا یا رحمن الدنیا! یا رحیم الآخرة! گویند؛ بسبب شمول رحمت دنیاوی مر مومن وکافر را، بخلاف رحمت اخروی کہ مخصوص بمومنانست، ونیز اول بمنزلۂ ذات ست؛ زیراکہ قولہ تعالی: ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ﴾ (الإسراء: ١١٠) اختصاص بجناب باری عز اسمہ پیدا کردہ، بخلاف ثانی کہ اطلاقش بر غیر خدا ہم جائز است، مگر رحمن باضافت بر غیر او تعالی ہم اطلاق یابد، چنانکہ مسیلمہ کذاب را رحمان اليمامة گویند.

والعاقبة: مشہور درین مقام آن است کہ مضافش محذوف واعراب آن بہ مضاف الیہ دادہ اند یعنی حسن العاقبة يا خير العاقبة يا منافع العاقبة، پس حذف کردہ شد مضاف، ومضاف الیہ را اعراب مضاف دادہ شد، ونظیرش آنچہ شاطبیؒ در قولہ تعالی: ﴿وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ﴾ (البقرة: ١٧٧) گفتہ کہ تقدیرش بِرَّ من آمن بودہ است، حذف کردہ شد "بِرَّ" ومحلا مرفوع کردند "من آمن" راکہ مضاف الیہ بودہ بر ابتدائیت، وفيه نظر. تفصیل درین مقام آنست کہ حذف مضاف واعراب مضاف الیہ باعراب مضاف یا سماعی است ویا قیاسی، اما سماعی در جائے =

للمتقين، والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله أجمعين.

أما بعد **بداں أرشدك** الله تعالى **كہ ایں مختصرے ست** مضبوط در **علم نحو** کہ مبتدی را بعد حفظ مفردات **لغت** و معرفت اشتقاق وضبط مہماتِ الفاظ از مصادر

= باشد کہ درانجا صحیح باشد مستقل بودن مضاف الیہ کہ قائم مقام مضاف ست از روئے معنی، چنانچہ درین مصرع:

إن بي يا عتيق ما قد كفاني

کہ تقدیر یا ابن أبي عتيق بود، مضاف را حذف کردہ، مضاف الیہ را بالاستقلال قائم مقامش نمود. ودرینجا معنی ہم بدون مضاف صحیح ہست. وقیاسی آنست کہ درانجا قیام مضاف الیہ بجائے مضاف در معنی صحیح نشود، وآں گاہے در فاعل می باشد، نحو: جاء ربك الآية أي أمر ربك، وگاہے در مفعول بہ، چوں: ﴿وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ﴾ (البقرة:٩٣) أي حب العجل ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ (يوسف:٨٢) أي أهل القرية، وگاہے در مفاعیل اربعہ باقیہ ومبتدا وخبر وذکر امثلہ ہر یک طولی رامی خواہد، وظاہراً حذف در ما نحن فيه سماعی ست، ودرین مقام توجیہات دیگر از جہت الف ولام وارادۂ معنی لغوی از عاقبۃ وحذف موصوف نیز ہست، بخوف اطناب نہ نوشتہ شد.

للمتقين: متقی در شرع آنرا گویند کہ نگاہ دارد نفس خود را از مضرات اخروی.

أرشدك: لفظ دعا را تیمنا بعبارت عربی کہ اشرف اللغات است وقرآن مجید دران نازل شدہ آوردہ. أرشد اگرچہ فعل ماضی است از إرشاد بمعنی راہ نمودن بحق، لیکن ماضی در محل دعا معنی مستقبل پیدا کند، ونکتۂ ماضی بر مضارع تفاؤل است، گویا متعلّم راہ بحق نمودہ شد در زمان گزشتہ. (کذا فی الشرح) مختصرے ست: اختصار ادائے مطلب کثیر بعبارت قلیل، بخلاف اقتصار کہ ضد آنست. علم نحو: وآں علمی ست باصول کہ دانستہ شود بآنہا ابدال اواخر کلمات کہ بناواعراب ست. لغت: بضم اول وفتح ثانی اصواتے کہ مردم اغراض خود را بداں تعبیر کنند.

تصریف بآسانی بکیفیت ترکیب عربی راه نماید، وبزودی معرفت اعراب وبنا، وسواد خواندن توانائی دہد بتوفیق الله تعالی وعونه.

فصل

بدانکہ لفظ مستعمل در سخن عرب بر دو قسم ست: مفرد ومرکب. مفرد لفظی باشد تنہا کہ دلالت کند بریک معنی، وآں را کلمہ گویند، وکلمہ بر سہ قسم است اسم چوں: رجل، وفعل چوں: ضرب، وحرف چوں: هل،

بآسانی: لفظ آسانی وزودی برائے اطمینان مبتدی ست؛ تا وحشت نورزد، وہراسان نگردد، ونیز نظر بریں کہ در ادائے مطالب ایں مختصر وقت بکار نبرده شد. (شرح) سواد: بالفتح عبارت از ملکہ خواندن ونقل کتاب ومانند آں. بتوفیق: توفیق در لغت بمعنی دست دادن کسی را بکارے، ودر اصطلاح توجيه الأسباب موافقا للمطلوب الخير، وبعضے در توفیق معنی خیر را معتبر نکرده اند بر موافقاً للمطلوب اکتفا نموده اند، والأول هو الصواب.

در سخن عرب: یعنی آنچہ عربان در محاورات خود بزبان می آرند، واین اشاره است بلفظِ موضوع واحتراز ست از مہمل، چوں: جسق مسق. كذا في الشرح. تنہا: بقید تنہا خارج شد مثل: عبد الله در حالت علمیت کہ بجہت معرب بودنش باعرابین لفظ واحد نیست "كذا في الشرح".

دلالت: بریک معنی آنست کہ از جزء لفظ جزء معنی وے مستفاد نشود، ازین قید خارج شد مرکبات کلامیہ وغیر کلامیہ، مثل: زيد قائم، وغلام زيد، قائمة، وبصري. اسم: وآں کلمہ ایست کہ دلالت کند بر معنی، ومحتاج نباشد بکلمۂ دیگر، دراں دلالت، ومقرون نباشد بہ یکی از ازمنۂ ثلاثہ.

فعل: وآں کلمہ ایست کہ دلالت کند بر معنی بدون احتیاج بکلمۂ دیگر، مقرون باشد بہ یکی از ازمنۂ سہ گانہ. حرف: وآن کلمہ ایست کہ در دلالت بر معنی محتاج باشد بکلمۂ دیگر تا بواسطۂ آن دلالت کند.

چنانکہ در تصریف معلوم شدہ است. اما مرکب لفظے باشد کہ از دو کلمہ یا بیشتر حاصل شدہ باشد. (ای علم صرف) و مرکب بر دو گونہ است: مفید و غیر مفید. مفید آن ست کہ چوں قائل (گویندہ) بران سکوت کند سامع (شنوندہ) را خبرے (در جملہ خبریہ) یا طلب (در جملہ انشائیہ) معلوم شود، وآن را جملہ گویند وکلام نیز. پس جملہ بر دو قسم است: خبریہ وانشائیہ.

فصل

بدانکہ جملہ خبریہ آن است کہ قائلش را بصدق وکذب صفت توان کرد، وآن بر دو نوع است، اول: آنکہ جزء اولش اسم باشد، وآن را جملہ اسمیہ گویند، چوں: زید عالم یعنی زید دانا ست، جزو اولش مسند الیہ ست، وآن را مبتدا گویند، وجزء دوم مسند ست، وآن را خبر گویند. دوم آنکہ جزو اولش فعل باشد، وآن را جملہ فعلیہ گویند، وجزو دوم مسند الیہ

خبریہ: ازانکہ خبر می دہد بر واقعہ کہ در خارج یا نفس الامر بودہ است. انشائیہ: انشاء در لغت بمعنی احداث امری میکند، چوں: اضرب کہ معنیش احداث کن ضرب را، ولا تضرب یعنی حادث کن کف ضرب را. قائلش: از راہ مجرد لحاظ ربط مبتدا با خبر بدون ملاحظۂ امور خارجیہ مثل اعتماد بر صداقت متکلم، چوں قول شارع: ﴿قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ﴾ (الإخلاص: ۱) ویا اعتماد بر حس، چوں: السماء فوقنا، ومثل ذلك کہ درین صورت قائلش البتہ متصف بکذب نباشد.

مسند الیہ: ازانکہ جزو ثانی را باو نسبت کردہ اند. آن را مبتدا: ازانکہ در ابتدائے کلام می باشد غالبا. مسند: یعنی نسبت کردہ شدہ. وآن را خبر: ازانکہ خبر می دہد بحال مبتدا.

است، وآں را فاعل گویند، وبدانکہ **مسند** حکم است و**مسند الیہ** آنچہ بر وحکم کنند، واسم **مسند** و**مسند الیہ** تواند بود، و**فعل مسند** باشد و**مسند الیہ** نتواند بود، و**حرف نہ مسند** باشد ونہ **مسند الیہ**.

بدانکہ جملہ انشائیہ آنست کہ قائلش رابصدق وکذب صفت نتوان کرد، وآن بر چند قسم ست: امر چوں: اضرب (بزن)، ونہی چوں لا تضرب (مزن)، واستفہام چوں ھل ضرب زید (آیا زدہ است زید)، وتمنی چوں **لیت زیدا** حاضر، ...

بدانکہ مسند: بدانکہ حکم چہار معنی دارد، اول: محکوم بہ، دوم: نسبتِ رابطی درمیان محکوم علیہ وبہ، سوم: تصدیق، چہارم: قضیہ، این جا مراد معنی اول است. اسم مسند: بجہت استقلال بمعنی مطابقے اسم، چنانچہ زید عالم ظاہر ازان انحصار مسند ومسند الیہ بودن اسم است ازین لازم نیاید کہ ہر اسمی برین صفت باشد، پس اسمے کہ دلالت بر ذات کند، چوں: زید مسندالیہ خواہد بود، ہمچنین صفتیکہ معنی وصفی آن ملحوظ نباشد، چوں: قائم در القائم فاضل، وصفتے کہ معنی وصفی آں رالحاظ کنند مسند خواہد بود، ہمچنیں گفتہ اند، ومی توان گفت کہ ہر اسمی مسند ومسند الیہ می شود مگر بتاویل در بعض، چنانچہ تواند واشارہ بدان می کند، پس ھذا زید وزید ھذا وزید أخوك، وبتاویل مسمّٰی بزید ومشار الیہ ھو اخوك باشد، ومسند بودن ہر اسم خودش ظاہر است.

مسند الیہ: واگر گاہے مسند الیہ در ترکیبی واقع شود اور اتاویل کنند بسوئے اسم، چوں: تسمع بالمعیديِّ خیر من أن تراہ کہ درین جا "تسمع" از جہت تاویل او باسم یعنی سماعک مسند الیہ واقع شدہ وازوست قولہ تعالی: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ﴾ (البقرۃ:٦) کہ "أأنذرتھم" مبتدا واقع شدہ وخبرش "سواء" است، بجہت تاویل او بانذارک. حرف نہ مسند: بجہت عدم استقلال در معنی. لیت زیدا: [کاش می بود زید حاضر] اگر گوئی: کہ جزو اولش حرف است =

وترجی چوں **لعل عمرا** غائب، وعقود چوں: **بعت واشتریت**، وندا چوں: یا الله!، وعرض چوں: **ألا تنزل** بنا فتصیب خیرا، وقسم چوں، **والله** لأضربن زیدا، وتعجب چوں: **ما أحسنه وأحسن به**.

فصل

بدانکہ مرکب غیر مفید آنست کہ چوں قائل بران سکوت کند سامع را خبرے یا طلبے حاصل نشود، وآن بر سہ قسم ست: اول: مرکب اضافی چوں: غلام زید، جزء اول را مضاف گویند وجزء دوم را مضاف الیہ،

= پس جملۂ اسمیہ وفعلیہ ہیچ نخواہد بود. گویم: مراد از جز مسند ومسند الیہ است، ومیدانی کہ حرف ہیچ نباشد، پس این جملہ اسمیہ است، و"لیت" برائے انشائ تمنی بران داخل شد.

لعل عمرا: امیدست کہ عمرو غائب باشد. بعت واشتریت: [فروختم وخریدم یعنی حادث کردم بیع وشراء را.] واضح باد کہ این ہر دو جملہ فعلیہ در اصل خبریہ بودہ اند، پس اگر وقت خرید وفروخت بائع از مشتری ومشتری از بائع بگوید خبر نیستند، واحتمال صدق وکذب ندارند؛ ولہذا این قسم راانشاء بصورت خبر گویند، بخلاف آنکہ شخص در غیر وقت ببائع آمدہ گوید: کہ بعت الفرس چہ درین وقت خبر خواہد بود. عرض: بدانکہ عرض مقارب تمنی ست؛ زیراکہ عرض در حقیقت ورغلانیدن باشد، ودرغلانیدن شخص نمی باشد مگر بآن چیز کہ متمنی ومحبوب او بود.

ألا تنزل: چرافرود نمی آئی نزد ماتابرسی خیر ونکوئی را. والله: بخدا ہر آئینہ خواہم زد زید را.
ما أحسنه: چہ خوش است آنکہ صاحب حسن کردہ است زید را. وأحسن به: بچہ مرتبہ حسین است زید.

ومضاف الیہ ہمیشہ **مجرور** باشد. دوم: **مرکب بنائی**، واوآنست کہ دو اسم را یکے کردہ باشند واسم دوم **متضمن حرفی** باشد، چوں: أحد عشر تا تسعة عشر کہ در **اصل** أحد وعشر وتسعة وعشر بودہ است، واو را حذف کرد، ہر دو اسم را یکے کردند، وہر دو جز **مبنی باشد** بر فتح إلا اثنا عشر کہ جزء اول **معرب** است. سوم: مرکب منع صرف، واوآنست کہ دو اسم را یکے کردہ باشد واسم دوم متضمن حرفی نباشد، چوں: **بعلبك**

مجرور: بحرف جر کہ مقدر است، وشرط تقدیر آنکہ مضاف اسم باشد؛ زیرا کہ اگر فعل باشد حرف جر در مضاف الیہ ملفوظ خواہد بود، چوں: مررت بزيد، واین را تعبیر بجار مجرور کنند.

متضمن حرفی: شارح گوید: ونیز میان آن دو اسم نسبتی نباشد کہ مفہوم شود از ہیئات ترکیبیہ آنہا، پس ازین مثل: عبد الله وتأبط شرا در حالت علمیت خارج شدند. می گویم: این ہر دو متضمن حرف نیستند اما تأبط شرا پس ظاہر ست، وہمچنین عبد الله، چہ مراد تضمن حرف آنکہ معنی آن حرف یعنی جمعیت میان آن دو اسم فہمیدہ شود، چنانکہ در أحد عشر ورنہ بعلبك ہم درین قسم داخل باشد، وظاہر کہ جمعیت میان "عبد" و "الله" مقصود نیست، پس داخل نخواہد بود تا برائے اخراجش بقید زائدی حاجت افتد.

مبنی باشد: اما بنائے جزو اول ازین دو جز پس بودن آخر آن در وسط کلمہ بعد ترکیب، واما بنائے جزو ثانی پس از جہت تضمن او حرف را کہ مبنی اصل است، واما فتحہ پس از جہت خفت ودور شدن ثقلیکہ از جہت ترکیب دو اسم حادث شدہ. معرب: ازانکہ مشابہ بمضاف ست بجہت سقوط نون، واضافت از خواص اسم معرب ست. بعلبك: نام شہر مرکب از دو کلمہ یعنی "بعل" کہ نام بتے بود، و"بك" کہ نام بادشاہی بانئ آں شہر.

وحضر موت کہ جزء اول مبنی باشد بر فتحہ بر مذہب اکثر علماء، وجزء دوم معرب. بدانکہ مرکب غیر مفید ہمیشہ جزء جملہ باشد، چوں: غُلَامُ زَيْدٌ قَائِمٌ، وَعِنْدِيْ أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا، وَجَاءَ بَعْلَبَكَّ.

فصل

بدانکہ ہیچ جملہ کمتر از دو کلمہ نباشد، لفظا چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ وَزَيْدٌ قَائِمٌ یا تقدیرا، چوں: اضرب کہ أنت درو مستتر ست، وازین بیشتر باشد، وبیشتر

حضرموت: بفتح میم وضم آن نام شہرے وقبیلہ ایست، واین ہر دو اسم کہ واحد ش گردانیدہ اند اگر خواہی مبنی کنی اول را بر فتح وثانی را معرب کنی باعراب غیر منصرف، واگر خواہی مضاف نمائی اول را بسوئے ثانی ومعرب گردانی ہر دو را ہمچو بعلبك. تقدیرا: بدانکہ تقدیر عبارتست از اعتبار چیزی در جائی بدون ذکر آن لفظا در آن مقام، وفرق درو، ودر محذوف آنست کہ در مقام حذف ثقلی در اصل میباشد کہ بسبب بعضی مقتضیات آن را در آنجا ذکر نمی کنند، ودر تقدیر محض وجود اعتباری نفس الامر یست کہ بعضے احکام لفظی ہمچو فاعل بودن ومؤکد بودن، وامثال آنکہ ہمہ از احکام لفظ ست بران دلالت وارد. أنت: وانت کہ ضمیر منفصل است بجہت تعبیر آن منوی مستعار آوردہ اند والابرائے منوی لفظی موضوع نکردہ اند (شرح).

وبیشتر: گاہے از سہ کلمہ، چوں: ضرب زید عمرا، وگاہے از چہار، چوں: ضرب زید عمرا ضربا، وگاہے از پنج، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا، وگاہے از شش، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في داره، وگاہے از ہفت، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في داره أمام الأمير، وگاہے از ہشت، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في داره أمام الأمير تأديبا، وگاہے از نہ، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في داره أمام الأمير تأديبا وسوطا، =

را حدی نیست. بدانکه چوں کلمات جملہ بسیار باشد اسم و فعل وحرف را بایکدیگر تمییز باید کردن، و نظر کردن کہ معرب ست یا مبنی، وعامل است یا معمول، و باید دانستن کہ تعلق کلمات بایکدیگر چگونہ است؟ تا مسند و مسند الیہ پیدا گردد، و معنی جملہ بتحقیق معلوم شود.

فصل

بدانکہ علامت اسم آنست کہ الف ولام......................

= وگاہےاز دہ، نحو: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في دارہ أمام الأمیر تأدیبا وسوطا راکبا، وبھمین نہج ہر گاہ ضم کنی باین ہمہ توابع خمسہ در تمیز وغیرہ را.

الف ولام: [وجہ تخصیص باسم آنکہ الف ولام برائ تعیین معنی مستقل مطابقے ست، وچنین معنی جز اسم را نبود.] وآن زائد باشد کہ محض برائ تحسین کلمات آرند، چوں: الفتح والکسر، وگاہے بسبیل شذوذ بر فعل ہم داخل شود، شاعر گوید:

ومن جُحْرِہِ بِالشَّیْخَۃِ الْیَتَقَصَّعُ

یتقصع فعل مضارع است، وغیر زائدہ کہ افادۂ تعریف کند وجز بر اسم نیاید دو قسم است: اسمی بمعنی الذي کہ بر اسم فاعل واسم مفعول آید، وحرفی وآن بر چہار نوع است: جنسی کہ بماہیت فقط قطع نظر از افراد اشارت کند، چوں: الرجل خیر من المرأۃ، واستغراقی: کہ مشیر باشد بماہیت از حیثیت وجود آن در جمیع افراد، چوں: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ (العصر:۲)، وعہد خارجیکہ مشیر باشد بماہیت از حیثیت وجودش در ضمن فرد معین معلوم بمخاطب ومتکلم، چوں: ﴿فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ﴾ (المزمل:۱٦)، یعنی موسی، وعہد ذہنی کہ مشیر باشد بماہیت از حیثیت وجود او در ضمن فرد غیر معین در خارج چوں: ﴿وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ﴾ (یوسف:۱۳) =

یا **حرف جر** در اولش باشد، چوں: الحمد و بزید، یا **تنوین** در آخرش باشد،
مثال الف ولام مثال حرف جر
چوں: زید، یا **مسند الیہ** باشد، چوں: زید قائم، یا **مضاف** باشد چوں:
غلام زید، یا **مصغر** باشد، چوں: قریش، یا **منسوب** باشد، چوں: **بغدادي**
یا **مثنی** باشد، چوں: رجلان، یا **مجموع** باشد، چوں: رجال، یا **موصوف**
باشد، چوں: جاء رجل عالم، یا **تائے متحرک** بدو پیوندد، چوں:
موصوف صفت
ضاربة. **وعلامت فعل آنست کہ قد** در اوّلش باشد، چوں: قد ضرب،

= چہ گرگ معین مراد نیست. وبدانکہ حرف تعریف نزد سیبویہ لام تنہا ست، ہمزہ جہت تعذر ابتدا بساکن افزودند، ومبرد گوید: ہمزہ است برائے تمییز از ہمزہ استفہام لام زیادہ کرد ند، ومذہب خلیل آنکہ ال مثل ھل بودہ است؛ زیرا کہ کلمۂ یک حرفی ساکن کہ معنی مقصود داشتہ باشد در کلام عرب نیامدہ، کذا في "جار بردی". می گوییم: کہ تنوین ونون تثنیہ وتائے تانیث در ضربت والف تثنیہ و واو جمع والف فاعل ویائے تصغیر وغیر آن برین توجیہ وارد میشود کہ ہمہ ساکن برائے معنی مقصود است، تأمل کن کہ جوابے برآری.

حرف جر: کہ موضوع ست برائے رسانیدہ معنی فعل بہ اسم. مصغر: چہ معنی فعل وحرف قابل تصغیر نیست. بغدادي: منسوب بغداد واو را باغ داد پیش از آبادی گفتندی؛ ازانکہ ہر ہفتہ نوشیروان عادل دران باغ رفتہ مظلومان را بانصاف رسانیدے، بمرور ایام شہری آبادان شد، الف را از کثرت استعمال انداختہ بغداد گفتند.

مثنی باشد: واگر کسی توہم کند کہ تثنیہ وجمع را از خواص اسم قرار دادہ وحال آنکہ در فعل ہم تثنیہ وجمع یافتہ می شود، پس جوابش آنست کہ فعل ہمیشہ مفرد باشد وتثنیہ وجمع آن ہر گز نیاید، وآنچہ بحسب ظاہر تثنیہ وجمع معلوم می شود در حقیقت تثنیہ وجمع فاعل اوست کہ ضمیر بارز است، نہ تثنیہ وجمع فعل، وفاعل خود اسم است، پس این ہم از علامات اسمی باشد.

یا سین باشد، چوں: سیضرب، یا سوف باشد، چوں: سوف یضرب، یا حرف جزم بود، چوں: لم یضرب، یا ضمیر مرفوع متصل بدو پیوند، چوں: ضربت، یا تائے ساکن، چوں: ضربت، یا امر باشد، چوں: اضرب، یا نہی باشد، چوں: لا تضرب. **وعلامت حرف آن است کہ ہیچ علامتے از علامات اسم، و فعل درو نبود.**

فصل

بدانکہ جملہ کلمات عرب بر دو قسم است: معرب و مبنی. معرب آنست

سین: سین و سوف برائے استقبال باشد، وخاص بر مضارع داخل شود.

سوف یضرب: قریب است کہ خواہد زد. معرب: بدانکہ در تعریف معرب و مبنی آنچہ مصنف ذکر کردہ است محض برائے تسہیل مبتدیانست، والا در حقیقت این تعریف نیست، بلکہ حکمے است از احکام معرب و مبنی، وآن ہم شامل نیست جمیع اقسام معرب و مبنی را؛ چہ زید در جاء زید بیشک معرب است وبا آن نتوان گفت کہ آخرش بدخول عوامل مختلف شدہ؛ زیراکہ قبل از دخول حرکتے بر دال زید نبود کہ حالا بعد آمدن جاء دران اختلاف واقع شدہ، بلکہ درینجا حدوث اعراب ست کہ از قبل نبود کما صرح بہ عبد الرحمن الجامي في شرح الكافية، وہمچنین زید مثلا بدون ترکیب آن بعامل نزد ابن الحاجب وغیرہ مبنی ست باآنکہ صادق نمی آید بر آن کہ آخرش بدخول عوامل مختلف نیست؛ چہ آخرش لا محالہ عند الدخول مختلف خواہد شد، پس تعریف جامع مر معرب و مبنی رااین ست کہ ہر چہ مشابہت تام بحرف ندارد معرب ست، وآنکہ مشابہت تام بحرف دارد مبنی ست، چنانکہ مصنف ہم درین رسالہ اشارہ خواہد کرد.

کہ آخرش باختلاف **عوامل** مختلف شود، چوں: زید در جاءني زيد ورأيت زیدا ومررت بزيد "جاء" **عامل ست**، و"زید" معربست، وضمہ اعراب ست، و(ہمچنین نصب وجر) دال محل اعراب. ومبنی آنست کہ آخرش باختلاف عوامل مختلف نشود، **چوں: هؤلاء** کہ در حالت رفع ونصب وجر یکساں ست.

فصل

بدانکہ جملہ حروف **مبنی ست**، واز افعال **فعل ماضی** وامر حاضر معروف و**فعل مضارع** بانونہائے (بہ بنائے اصلی) جمع مؤنث وبانونہائ تاکید (ثقیلہ وخفیفہ) نیز مبنی ست. بدانکہ

عوامل: مختلف العمل، واگر متفق العمل باشند آخر معرب مختلف نشود، چوں: إن زيدا قائم، ورأيت زیدا قائما، وعمرو ضارب زيدا کہ زید ہمہ جا منصوب ست. عامل ست: و ہمچنین رایت، وبائے جارہ است. چوں هؤلاء: چوں جاءني هؤلاء، ورأيت هؤلاء، ومررت بهؤلاء.

مبنی ست: زیرا کہ معنی مقتضی اعراب یعنی فاعلیت ومفعولیت واضافت دران منتفی است. (شرح)

فعل ماضی: زیرا کہ اصل افعال بناست چہ معنی مقتضی اعراب درآن مفقود ست، ووجہ بنائش بر حرکت باآنکہ اصل در بنا سکون ست این کہ مشابہتے باسم دارد کہ بجائ آن واقع می شود، چنانکہ گوئی: زید قام مثل زید قائم، بخلاف امر کہ این مشابہت باسم ندارد، وفتحہ اختیار کردند؛ زیرا کہ اخف حرکات ومناسب سکون ست. (شرح)

فعل مضارع: زیرا کہ نون جمع در مضارع سکون ما قبل خود میخواہد بجہت مشابہت فعلن، ونون تاکید از شدت اتصال بمنزلۂ جزوکلمہ شد، پس اگر اعراب را قبل نون داخل کنند اعراب در وسط کلمہ لازم آید، واگر بر نون کہ خودش مبنی ست لازم آید اعراب بر کلمہ دیگر حقیقۃ واعراب بر مبنی لہٰذا ممتنع شد. (شرح)

اسم غیر متمکن مبنی است، واما اسم متمکن معرب ست بشرط آنکہ در ترکیب واقع شود، وفعل مضارع معرب ست بشرط آنکہ از نونہائے جمع مؤنث ونون تاکید خالی باشد، پس در کلام عرب بیش ازین دو قسم معرب نیست، باقی ہمہ مبنی ست. واسم غیر متمکن اسمے ست کہ با مبنی اصل مشابہت دارد، ومبنی اصل سہ چیز است: فعل ماضی وامر حاضر معروف وجملہ حروف، واسم متمکن اسمے ست کہ با مبنی اصل مشابہ نباشد.

فصل

بدانکہ اسم غیر متمکن ہشت قسم ست: اول: **مضمرات**، چوں: ......

اسم متمکن: معرب را اسم متمکن ازان گویند کہ تمکن بمعنے جائے دادن وقدرت دادن بر چیز یست، واین اسم نیز جائے می دہد عامل خود را برائے تغیر وتاثر در نفس خود، وجائے می دہد اعراب وتنوین را اگر منصرف باشد، والا فقط رفع ونصب را اگر غیر منصرف باشد.

در ترکیب: واین مذہب ابن حاجب وغیرہ است، پس اسمائے معدودہ مثل زید وعمرو وبکر بدون وقوع در ترکیب نزدش مبنی است، وزمخشری صلاحیت استحقاق اعراب را اعتبار کردہ گو بالفعل حاصل نباشد، پس اسمائے مذکورہ نزد او معرب خواہند بود. (شرح)

دو قسم: قسمے از اسم کہ مشابہت تام بمبنی ندارد، وقسمے از فعل مضارع مجرد از نون جمع وتاکید باشد. مضمرات: [وآں اسمے ست کہ وضعش برائے متکلم یا مخاطب یا غائب بود کہ ذکرش مقدم باشد لفظا.] وسبب بنائے آنہا اینکہ مشابہ بحرف اند در احتیاج بمرجعے، چنانچہ حرف بضمیمہ خود. (شرح)

أنا من مرد وزن، وضربت **زدم من**، وإياي **خاص مرا**، وضربني **بزد مرا** ولي **مرا**، **این هفتاد ضمیر است، چهارده مرفوع متصل**: ضَرَبْتُ ضَرَبْنَا ضَرَبْتَ ضَرَبْتُمَا ضَرَبْتُمْ ضَرَبْتِ ضَرَبْتُمَا ضَرَبْتُنَّ **ضَرَبَ** ضَرَبَا ضَرَبُوْا **ضَرَبَتْ** ضَرَبَتَا ضَرَبْنَ، **وچهارده مرفوع منفصل**: أَنَا نَحْنُ **أَنْتَ** أَنْتُمَا أَنْتُمْ أَنْتِ أَنْتُمَا أَنْتُنَّ هُوَ هُمَا هُمْ هِيَ هُمَا هُنَّ،

أنا: طریقه نحویین آنست که ضمیر متکلم را بر مخاطب ومخاطب را بر غائب مقدم کنند؛ ازانکه بحث می کنند از تعریف وتنکیر، وضمیر متکلم بنسبت مخاطب اعرف می باشد، چنانکه مخاطب اعرف ست به نسبت غائب، واہلِ صرف چوں بحث کنند از تصریف افعال، پس ہر فعلیکه مجرد از ضمائر بارز باشد آن را مقدم کنند لهذا غائب را بجهت خلو صیغهٔ مفرد او از ضمیر بارز مقدم کنند بر صیغه مفرد مخاطب، وبعد ازان تثنیه وجمع غائب را بر تثنیه وجمع مخاطب مقدم نمایند، گو درین صورت غائب خالی از ضمیر نیست، اما وجه تقدیم صیغهائے مخاطب بر متکلم آنست که صیغهائے مخاطب اکثر ست از روئے تصریف به نسبت صیغهائے متکلم، وہر چه درو تصریف زیاده باشد سزاوار ست بتقدیم.

مرفوع متصل: ضمیر مرفوع آنکه مسند الیه در ترکیب واقع شود، خواه فاعل باشد حقیقتاً وحکماً، خواه مبتدا. (ش) ضرب: ضمیر مرفوع متصل دران مستتر است که بلفظ هو استعارة تعبیرش میکنند، وشرط است که مسند باسم ظاہر نباشد، چوں: زید ضرب والف وواو در ضربا وضربوا علامت تثنیه وجمع وضمیر فاعل است. ضربت: تائے ساکنه علامت تانیث است ضمیر نیست، وإلا با فاعل ظاہر کے جمع می شد، چوں: ضربت هند. أنت: ضمیر درینها از أنت تاأنتن همان لفظ" أن" باشد بالاجماع، وحروف لواحق دال اند بر افراد وتثنیه وجمع، وتذکیر وتانیث.

وچہاردہ **منصوب متصل**: ضَرَبَنِيْ ضَرَبَنَا ضَرَبَكَ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُمْ ضَرَبَكِ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُنَّ ضَرَبَهُ ضَرَبَهُمَا ضَرَبَهُمْ ضَرَبَهَا ضَرَبَهُمَا ضَرَبَهُنَّ، وچہاردہ **منصوب منفصل**: **إِيَّايَ** إِيَّانَا إِيَّاكَ إِيَّاكُمَا إِيَّاكُمْ إِيَّاكِ إِيَّاكُمَا إِيَّاكُنَّ إِيَّاهُ إِيَّاهُمَا إِيَّاهُمْ إِيَّاهَا إِيَّاهُمَا إِيَّاهُنَّ، وچہاردہ **مجرور متصل**: لِيْ لَنَا لَكَ لَكُمَا لَكُمْ لَكِ لَكُمَا لَكُنَّ لَهُ لَهُمَا لَهُمْ لَهَا لَهُمَا لَهُنَّ. دوم: **اسمائے اشارات ذَا** و**ذَان** وذَيْنِ و**تَا** وتِيْ وتَهْ وذَهْ وذِهِيْ وتِهِيْ وتَانِ وتَيْنِ وأُولَاءِ **بمد** وأُوْلَى **بقصر**. سوم: اسمائے

(زد مرا، زدمارا، زدترا، زد شمادورا، زداورا، زدآن دورا، او یک زن را، آن یکمرد، آن دومرد، آن دوزن، آن ہمہ مردان)

منصوب متصل: یعنی آنکہ مفعول واقع شود، واین ضمائر بغیر فعل ہم پیوندد چوں إنني إننا إلخ.
إياي: در إياي وامثال آن اختلاف کثیر است، اما مختار آنکہ ضمیر "إيا" ست ولواحق بر تکلم وخطاب وغیرہ دلالت کند. (ش) مجرور متصل: این قسم متصل بحرف است، ومتصل باسم نیز آید، چوں: غلامي غلامنا إلخ. (ش) اسمائے اشارات: اسم اشارہ اسمے ست کہ وضعش برائے تعیین مشار الیہ باشد. ذا: سبب بنائے آن مشابہت بحرف است؛ ازانکہ بدون مشار الیہ تمام نشود. ذان: برائے تثنیہ مذکر در رفع وذين در نصب وجر، این اختلاف بسبب عوامل نیست بلکہ وضع برین رفتہ، وتوافق صورت معرب اتفاقی است. (ش) تا: [ہر شش بمعنی آن یک زن.] گفتہ اند کہ "تا" اصل ست کہ تثنیہ ازو آید وگویند: "ذي" اصل ست بازائے "ذا" وبعضے ہر دورا اصل قرار دہند. و"تي" در اصل "تا" بود الف را یا وما قبل آن را مکسور کردند، ودر "ته وذه" یائے تي وذي بہا بدل کردند، ودر تهي وذهي یائے دگر افزودند. (شرح) بمد: بمد وقصر، وہر دو برائے جمع مذکر ومؤنث.

موصوله اَلَّذِيْ اَللَّذَّانِ وَّاللَّذَيْنِ وَاللَّذِيْنَ اَلَّتِيْ اَللَّتَانِ وَاللَّتَيْنِ وَاللَّاتِيْ وَاللَّوَاتِيْ **وما** ومَنْ وأَيٌّ وأَيَّةٌ والف ولام **بمعنى** الذي در **اسم فاعل** واسم **مفعول**، چوں: اَلضَّارِبُ وَالْمَضْرُوْبُ، وذو **بمعنى** الذي در **لغت** بنی طے، **نحو**: جَاءَنِيْ ذوْ ضَرَبَكَ. **بدانكه** أَيٌّ وَأَيَّةٌ **معرب** ست.

چهارم: **اسمائے افعال** وآن بر دو **قسم** ست: **اول**: **بمعنى امر حاضر**، چوں: رُوَيْدَ وبَلْهَ وحَيَّهَلْ وهَلُمَّ. دوم: **بمعنى فعل ماضى**، چوں: هَيْهَاتَ و شَتَّانَ ....

ما: بمعنى الذى برائے غیر عاقل ومن برائے عاقل، وگاہی یکے بجائے دیگرے مستعمل میشود.

أي: اگر گوئی: کہ أي وأية معربست چرا مصنف آن را در اسم غیر متمکن کہ عبارت از مبنی ست ذکر کرده؟ گویم: کہ أي وأية را چهار حالت است، در سہ حالت معرب است: یکی: آنکہ مضاف نباشد وصدر صلہ آن مذکور بود، چوں: أيٌّ هُوَ قَائمٌ، دوم: آنکہ مذکور نبود، چوں: أيٌّ قَائِمٌ، سوئم: آنکہ مضاف باشد وصدر صلۂ آن مذکور باشد، چوں: أَيُّهُمْ هُوَ قَائِمٌ، چهارم: آنکہ صدر صلۂ آن مذکور نباشد، چوں: أَيُّهُمْ قَائِمٌ، ودرین صورت رابعہ مبنی است، لہٰذا ذکر کرده آن را در مبنیات.

امر حاضر: چهار مثال ذکر کرده، دوازان برائے معنی امر متعدی، ودوازان برائے معنی امر لازم.

روید: بمعنى أمهل ترک کن. بله: بمعنى دع بگزار. حيهل: بمعنى إيت وأقبل.

هلم: أي إيت بيا. فعل ماضی: اگر گوئی کہ اسم فعل بمعنى مضارع ہم می آید چوں أف بمعنى تفتگی وبیقراری می کنم، وأوه بمعنى صاحب درد ہستم، پس مصنف چرا بر دو قسم اکتفا کرده؟ گویم: ظاہر از جهت قلّت امثلۂ این قسم بر ہمان دو قسم اکتفا رفت.

پنجم: **اسمائے اصوات**، چوں: أح أح وأف وبخ **ونخ** وغاق.
(آوازیکہ وقت درد برآید — آواز وقت شادی — آواز زاغ)
ششم: اسمائے **ظروف ظرف زمان**، چوں: إذ وإذا ومتى و**كيف** و**أيان** وأمس و**مذ** ومنذ وقط ....

اسمائے اصوات: ایراد پنج مثال برائے اسمائے اصوات ایذان ست بسوئے عدت اقسام آنہا، یکی: صوتیکہ خارج شود از دہان انسان وقت درد و شدت سرفہ بدون صنع، چوں: أح أح وأف، دوم: آوازے ست کہ وقت شادی و تعجب سر بر زند، چوں: بخ، وآن بفتح با وتشدید خائے معجمہ مفتوحہ، خواہ مکسورہ وگاہے بدون تشدید ہم آید، وگاہے مکرر می شود برائے مبالغہ، چوں: بخ بخ، ودر حالت وصل بکلمہ دیگر بتنوین وکسر آید. سوم: آوازے ست کہ ہنگام ندائے حیوانات برآید، چوں: نخ برائے خوانیدن شتر. چہارم: آوازے ست کہ وقت حکایت آواز جانوری یا چیزی دیگر پیدا شود، چوں: غاق برائے آواز زاغ وحکایت آواز شمشیر وقت ضرب آن. بدانکہ تنوینیکہ درین اسماء آید تنوین مقابلہ وتنوین الحاق است نہ تنوین تمکن. نخ: برائے خوابانیدن شتر.
كيف: شیخ رضی گفتہ: کہ کیف را از ظروف شمردن مبنی ست بر مذہب اخفش؛ چہ او کیف را بمعنی علی جارہ میگوید، وجار مجرور وظرف متقارب المعنی است، پس معنی کیف زید؟ نزد اخفش أزيد على حال الصحة أم على حال السقم؟ است ونزد سیبویہ اسم است نہ ظرف.
أيان: بفتح ہمزہ وتشدید یا ظرف زمان ست ہمچو متى بمعنی أيّ حين وبکسر ہمزہ لغت سلیم ست، وبہ ہر دو قراءۃ آمدہ است در قولہ تعالی: ﴿أَيَّانَ مُرْسَاهَا﴾ (النازعات:٤٢).
مذ: بدانکہ مذ ومنذ گاہے رفع می کنند وگاہے جر، پس ہر گاہ رفع کنند دران وقت اسم ومبتدا می باشند نہ ظرف، ودرین صورت مقارن ایشان یا ماضی باشد، پس معنی آنہا اول المدۃ است، چوں: ما رأيته مذ يوم الجمعة، یا زمان حاضر پس معنی آنہا جمیع مدتست، چوں: ما رأيته منذ شهر، وہر گاہ جر کنند درین وقت ظرف باشند، پس مدخول آنہا یا ماضی باشد، ودرین =

وعوض وقبل وبعد، وقتیکه مضاف باشند ومضاف الیه محذوف منوی باشد، وظرف مکان، چوں: حیث وقدام وتحت وفوق وقتے که مضاف باشند، ومضاف الیه محذوف منوی باشد. ہفتم: اسمائے کنایات، چوں: کم (بمعنی چند) وکذا کنایت از عدد وکیت وذیت کنایت از حدیث. ہشتم: مرکب بنائی، چوں: أحد عشر.

فصل

بدانکه اسم بر دو ضرب است: معرفه ونکره، معرفه آں ست که موضوع باشد برائے چیزے معین، وآن بر ہفت نوع ست: اول: مضمرات. (چون هو وغیره) دوم: اعلام چوں: زَيْدٌ وَعَمْرٌو. وسوم: اسمائے اشارات. (چون ذا وغیره) چہارم:

= ہنگام بمعنی "من" یازمان حاضر درین ہنگام بمعنی "في" باشند، چنانچه دریں ہر دو مثال مقدم، کذا ذکره جمال الدين بن المالك.

عوض: معنی عوض وقت مستقبل عموما، وعوض مبنی بر ضمه است از جهت قطع اضافت ہمچو قبل وبعد وقط مبنی است از جهت تضمن اولام استغراقیه را، وضمه اش از جهت حمل او بر عوض است، کذا قال الرضي، وصاحب "قاموس" گفته: که عوض ظرف است بمعنی أبد بهر سه حرکت آخر، ومبنی ست. کیت وذیت: ہر دو بفتح تا بمعنی چنین وچنین.

مضمرات: ذکر نکرد امثلۂ مضمرات واعلام واسمائے اشارات وموصوله را برائے اینکه تفصیل ہر یک سابق گزشت.

اسمائے موصولہ، وایں دو قسم را **مبہمات** گویند. پنجم معرفہ بہ ندا، چوں: یارجل!. ششم: معرفہ بالف ولام، چوں: الرجل. ہفتم: مضاف بہ **یکی از ینہا**، چوں: غلامہ و**غلام زید**، وغلام ھذا، وغلام الذي عندي، وغلام الرجل. ونکرہ آں است کہ موضوع باشد برائے چیزی غیر معین، چوں: رجل وفرس. بدانکہ اسم بر دو صنف ست: مذکر ومؤنث، **مذکر آنست** کہ در وعلامت تانیث نباشد، چوں: رجل، ومؤنث آنست کہ در وعلامت تانیث باشد، چوں: امرأۃ، وعلامت تانیث چہار ست: تا چوں: **طلحۃ**، والف **مقصورۃ**، چوں: حبلی، والف ممدودہ، چوں: حمراء، وتائے مقدرہ، چوں: أرض کہ دراصل

مبہمات: چراکہ اگرچہ اینہا عند الاستعمال بر معین دلالت می کنند؛ ولہٰذا در اقسام معرفہ معدود شدہ اند، اما در اصل وضع ہنوز در معانی اینہا ابہام باقی ست؛ چہ الذي وذا صلاحیت دارند کہ باو وصل واشارہ کنند بہر مذکر ومفرد، وہمچنین ذان واللذان صالح است مر اشارہ ووصل را بہر تثنیہ مذکر. **یکی از ینہا**: مگر بسوئے منادی، خواہ بحرف ندا باشد خواہ بدون آن کہ اضافت نہ کنند. **غلام زید**: مضاف بسوئے علم. **مذکر آنست**: تعریف مذکر را مقدم کرد، ازانکہ مذکر اصل واشرف است، ونیز تعریفش عدم است وعدم مقدم است بر وجود.

طلحۃ: بالفتح نام درختے ومردے. **الف مقصورہ**: فرق درمیان ہر دو الف آن ست کہ بعد ممدودہ ہمزہ زائد کنند، وبعد مقصورہ نہ، ومقصورہ ازان گویند کہ محبوس ست از حرکات، وقصر در لغت بمعنی حبس است، ووجہ تسمیہ ممدودہ ظاہر است کہ دراز خواندہ می شود وحرکت می پذیرد.

أرضة بوده است بدلیل أریضة؛ زیراکہ تصغیر اسماء را باصل خود برد، واین را مؤنث سماعی گویند. وبدانکہ مؤنث بر دو قسم ست: حقیقی ولفظی، حقیقی آنست کہ بازائے او حیوانے مذکر باشد، چوں: امرأة کہ بازائے او رجل است، وناقة کہ بازائے اوجمل است، ولفظی آنست کہ بازائے او حیوانے مذکر نباشد، چوں: ظلمة وقوة.

(بمقابل) (بمقابل) (تاریکی) (توانائی)

بدانکہ اسم بر سہ صنف ست: واحد ومثنی ومجموع، واحد آنست کہ دلالت کند بر یکے، چوں: رجل، ومثنی آنست کہ دلالت کند بر دو بسبب آنکہ الف یا یائے ما قبل مفتوح ونونی مکسورہ بآخرش پیوندد، چوں: رجلان ورجلین، ....

(در حالت رفع) (در حالت نصب وجر) (در ہر سہ حالت)

مؤنث سماعی: [ازانکہ تانیث موقوف بر موارد سماع است.] وتانیث عقرب حکمی است؛ ازانکہ حرف رابع حکم تائے تانیث دارد، وازین جہت در تصغیر رباعی تا ظاہر نشود. امرأة: مثال مؤنث حقیقی اقوی وناقة مثال مؤنث حقیقی ادنی است؛ ولہذا سار الناقة جائز باشد، وسار المرأة غیر جائز، وتانیث بہائم ازان سبب دون تانیث آدمی ست کہ مؤنث بہائم مثل مذکر می باشد در اکثر اغراض، چنانچہ برائے ذبح بز مادہ ونر واسپ واسپ مادہ برائے سواری یکسان است، وعلی هذا القیاس. ناقة: مادہ شتر یعنی اونٹنی.

بسبب آنکہ: ازین قید احتراز شد کلا وکلتا؛ چہ این ہر دو اگرچہ دلالت بر تثنیہ دارند مگر الف ونون ویا ونون نیست؛ لہذا اینہا را مثنی نگویند. بآخرش: از ضمیر شین کہ بسوئے مفرد راجع است احتراز است از اثنان واثنتان کہ الف ونون در اینہا درآخر مفرد ضم نکردہ اند گو بر معنی مثنی دلالت دارند؛ چہ مفرد این دو لفظ مسموع نیست.

و مجموع آنست که دلالت کند بر بیش از دو بسبب آنکه **تغیری** در واحدش کرده باشند، لفظا چوں: رجال، یا تقدیرا، چوں: **فلك** که واحدش نیز فلك ست بروزن قفل، وجمعش ہم فلك بروزن أسد. بدانکه جمع **باعتبار** لفظ بر دو قسم ست: جمع تکسیر وجمع تصحیح، جمع تکسیر آنست که بنائے واحد در وسلامت **نباشد**، ....

زیادہ — کشتیہا — جمع أسد بمعنی شیر

بسبب آنکہ: ازین قید احتراز است از اسم جمع، چہ آن راواحد نیست کہ دران تغیرے کردہ باشند، لیکن برین تقدیر جمعیکہ از غیر لفظ مفرد باشد چوں ألو جمع ذو وارد خواہد شد، پس یا تخصیص دعوی کنند ویا اکثر راکل قرار دہند، یا ہچو جمع رادر پلۂ اعتبار جمعیت نسنجند، ویا تقدیر راعامتر گویند.
تغیری: بدانکہ تغییر در بنائے واحد وقت جمع تکسیر بر شش وجہ است، یکی: تغییر بزیادت بر مفرد بدون تغییر شکل، نحو: صنو وصنوان، دوم: تغییر نقصان بے تبدیل شکل، نحو: تُخْمَةٌ وَتُخَمٌ، سوم: تبدیل شکل بے زیادت ونقصان حقیقی، نحو: أَسَدٌ وأُسْدٌ وتقدیرے، نحو: فلك، چہارم: بزیادت از مفرد با تغییر شکل، چوں: رجل ورجال، پنجم: بہ نقصان یا بتغییر شکل، چوں: رَسُوْلٌ ورُسُلٌ، ششم: بزیادت ونقصان وتغییر شکل، چوں: غُلَامٌ وغِلْمَانٌ.
فلك: چہ ضمہ فائے فلک از حیثیتے کہ بر مفرد بود در جمع نیست، بلکہ در جمع مشابہ ضمۂ الف أسد است، ودر مفرد مشابہ ضمۂ قفل. باعتبار: قید اعتبار لفظ ازانست کہ تصحیح وتکسیر جز در لفظ نباشد وبا معنی تعلق ندارد. سلامت نباشد: ای متغیر شود بنائے واحدش من حیث نفسہ، وامور داخلہ دران مثل حرکات وسکنات ونحو آن، یعنی تغییرش باعتبار ذات وی وامورے کہ در آن داخل اند باشد، نہ باعتبار امور خارجہ ازان، پس منتقض نگردد بجمع سالم یعنی مسلمون؛ زیراکہ بنائے واحدش از روئے نفس خود متغیر نشدہ است، بلکہ بسبب لحوق حروف خارجہ زائدہ کہ واو ونون =

چوں: رجال ومساجد. وابنیہ جمع تکسیر در ثلاثی بسماع تعلق دارد،
وقیاس رادرو مجالے نیست، امادر رباعی وخماسی بروزن فعالل قیاسا آید، چوں:
جعفر وجعافر و**جحمرش** وجحامر بحذف حرف خامس. یعنی شین جحمرش
وجمع التصحیح آنست کہ بنائے واحد درو سلامت ماند، وآن بر دو قسم ست:
جمع مذکر وجمع مؤنث، جمع مذکر آنست کہ واوی ما قبل مضموم یا یائے ما
قبل مکسور ونونے مفتوح در آخرش پیوند، چوں: مسلمون ومسلمین.
وجمع مؤنث آنست کہ الفے باتائے بآخرش ای آخر مفردش پیوندد، چوں: مسلمات.

= ویا ونون است، ولفظ مسلم چنانکہ بود باقی است، ونیز منتقض نشود بہ مُصْطَفَوْن کہ دراصل مُصْطَفَيُوْنَ بود یا بجہت تحرک وانفتاح ما قبل الف شدہ افتاد وصیغہ متغیر نگردید، سبب عدم انتقاض آنکہ تغییر واحد دران بعد حصول جمعیت است، نہ برائے حصول جمعیت.

رجال ومساجد: چہ در رجل ومسجد وقت جمع الف جمع فاصل شدہ. مجالے نیست: الا بر سبیل قلّت، چنانکہ عند الرجوع بسوئے تصریف معلوم شود. جعفر: نام مرد وتربزہ وخربوزہ.
جحمرش: [سرکنندہ پیر کلان سال.] این مذہب مشہور است، وبعضے زائد وشبیہ بزائد راحذف کنند ہر جاکہ باشد، پس در جَحْمَرِشٌ جَحَارِشٌ گویند بحذف میم کہ از حرف زائد است، ودر فَرَزْدَقٌ فَرَازِقُ گویند بحذف دال کہ تشبیہ بناست کہ از حروف زوائد است، وشیخ رضی گفتہ: کہ این مذہب اقرب بصواب است من حيث الدراية وإن كان الأول أقرب من حيث الرواية. نونے مفتوح: وکسرہ اش اقل است.
الفے باتائے بآخرش: بدانکہ صفت مذکر غیر عاقل نیز بالف وتا جمع شود مطر مثل: صافنات جمع صافن وخالیات جمع خالي وغیر آن.

وبدانکہ جمع باعتبار معنی بر دو نوع است: جمع قلّت وجمع کثرت، جمع قلّت آنست کہ بر کم از دہ اطلاق کنند، وآن را چہار بناست: أفعل مثل: أکلب، وأفعال چوں أقوال وأفعلۃ مثل: أعونۃ وفعلۃ چوں: غلمۃ، ودو جمع تصحیح بی الف ولام یعنی مسلمون ومسلمات. وجمع کثرت آنست کہ بردہ وبیشتر از دہ اطلاق کنند وابنیہ آن ہرچہ غیر ازین شش بناست.

(یعنی از سہ تانہ) (جمع قول)

فصل

بدانکہ اعراب اسم سہ است: رفع ونصب وجر. اسم متمکن باعتبار وجوہ

آن را چہار: ونزد بعضے از سہ تادہ اطلاقش روا باشد. أکلب: جمع کلب بمعنی سگ. أعونۃ: جمع عوان بالفتح بمعنی میانہ سال. الف ولام: الف ولام اگر استغراقی باشد برائے کثرت آید. بردہ: وگاہ باشد کہ یکی بجائے دیگری مستعار شود باوجود آن دیگر، مثل قولہ تعالی: ﴿ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ﴾ (البقرۃ:۲۲۸)، قروء: جمع قرء بمعنی حیض یاطہر باوجود جمع قلّت وی کہ أقراء باشد.

رفع ونصب وجر: رفع علامت فاعلیت است، ونصب علامت مفعولیت، وجر علامت مضاف الیہ، ومبتدا وخبر وامثال آن از مرفوعات ملحقات فاعل اند، پس در حکم او باشند، وحال وتمییز وغیرہ ملحقات است بمفاعیل، ومجرور بحرف جر ملحق بمضاف الیہ. ورفع بفاعل ونصب بمفعول ازان مختص است کہ رفع ثقیل است وفاعل قلیل؛ چراکہ یکے ست، ونصب خفیف ست ومفاعیل کثیر؛ زیراکہ پنج ہستند، پس ثقیل بقلیل وخفیف بکثیر دادند برائے جبر نقصان درو، چوں: برائے مضاف الیہ علامتی باقی نماند ناچار جر باو دادند. (شرح)

اعراب بر **شانزده** قسم است، اول: **مفرد منصرف صحیح** چوں: زید.
حرکت باشد یا حروف
دوم: **مفرد منصرف جاری مجرای صحیح** چون: دلو. سوم: **جمع مکسر**
قائم مقام در قبول اعراب
منصرف چوں: **رجال**، رفع شان **بضمہ** باشد ونصب **بفتح** وجر **بکسرہ**
اے ہر سہ مذکور
چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ وَدَلْوٌ وَرِجَالٌ، وَرَأَيْتُ زَيْدًا وَدَلْوًا وَرِجَالًا،
وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَدَلْوٍ وَرِجَالٍ. چہارم: **جمع مؤنث سالم**، **رفعش بضمہ باشد**
ونصب وجر بکسرہ چوں: هُنَّ مُسْلِمَاتٌ وَرَأَيْتُ مُسْلِمَاتٍ
وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمَاتٍ. **پنجم**: **غیر منصرف، وآن اسمے ست کہ دو سبب از**

شانزدہ: اگر گوئی: کہ اعراب سہ قسم ازین اقسام مختلف نیست چنانکہ معلوم گردد، پس تعدد انقسام وجوہ اعراب رابشانزدہ قسم چہ وجہ ست باید کہ چہاردہ قسم باشد؟ گویم: مراد از تعدد وجوہ اعراب باقسام مذکورہ آنست کہ محال اعرابات اسم متمکن شانزدہ محال اند کہ درآنہا اسم متمکن معرب باعراب می شود، متحد باشند یا مختلف.

جاری مجرای صحیح: آن اسمے ست کہ آخرش واؤ یا یائے ما قبل ساکن واقع شود، پس آن مثل صحیح تعلیل نمی پذیرد؛ زیراکہ حرکت بر حرف علت باسکون ما قبل ثقیل نیست.

رجال: زیراکہ این چنین مفرد وجمع اصل سائر مفردات وجموع ست، پس لائق آن باشد کہ اعراب آنہا نیز اصل الاعراب کہ عبارت ست از اعراب بالحرکۃ کہ در حالتِ جداگانہ بود باشد.

بکسرہ: ازانکہ جمع مؤنث سالم فرع جمع مذکر سالم است، ودرانجا نصب راتابع جر کردہ اند از وجہے کہ خواہی دانست؛ لہٰذا درین جا نیز نصب راتابع جر کردند. دو سبب: مراد از ہر دو سبب عام است، حقیقۃ باشد یا حکما چنانچہ در مؤنث بالف کہ دران تانیث یک سبب است، ولزومش در حکم سبب دیگر، وہمچنین جمع اقصی کہ جمعیت یک سبب است وتکرارش در حکم دیگر. (شرح)

اسباب منع صرف درو باشد، واسباب منع صرف نہ است عدل ووصف وتانیث ومعرفہ وعجمہ وجمع وترکیب ووزن فعل والف ونون زائدتان، چوں: عُمَرُ وأَحْمَرُ وطَلْحَةُ وزَيْنَبُ وإِبْرَاهِيْمُ ومَسَاجِدُ ومَعْدِيْكَرَبُ وأَحْمَدُ وعِمْرَانُ، رفعش بضمہ باشد ونصب وجر بفتحہ چوں: جَاءَ عُمَرُ (نام شخصے) ورَأَيْتُ عُمَرَ ومَرَرْتُ بِعُمَرَ. ششم: اسمائے ستہ مکبّرہ درو قتیکہ مضاف باشند بغیر یائے متکلم چوں: أب (پدر) وأخ (برادر) وحم وهن وفم (دہن) ....

الف ونون زائدتان: صاحب "لباب" الف الحاق را نیز زائد کردہ قائل بدہ سبب شدہ است، وبعضے مراعات اصل را ہم در مثل أحمر اعتبار کردہ یازدہ سبب می گویند، اما اشہر ہمین علل تسع است. جر بفتحہ: اسم غیر منصرف بفعل مشابہت دارد، ودر فعل جر نیاید؛ لہٰذا دریجا نیز حالت جری را تابع نصبی کردند. مکبّرہ: ضد مصغرہ؛ چہ عند التصغیر اعراب شان بالحرکت باشد، چنانکہ اعراب بحرکۃ تقدیری عند الاضافت بسوئے یا خواہد آمد، تقول: جاءني أُخَيُّكَ ورأيت أُخَيَّكَ ومررت بِأُخَيِّكَ، وجاءني أخِيْ ورأيت أخِيْ ومررت بأخِيْ.

بغیر یائے: درو قتیکہ موحد باشند؛ چہ اگر تثنیہ وجمع باشند باعراب آن معرب خواہند شد. (ش)

أب: این چہار منقوصات واوی ہستند، دراصل أَبَوٌ وَأَخَوٌ وَحَمَوٌ وَهَنَوٌ بودند، واؤ آخر حذف کردہ شد خلافِ قیاس. حم: آنکہ قریب زن باشد از جانب زوج او.

هن: من المرأة فرجها، شرمگاہ مرد وزن. فم: اجوف واوی است، اصل این فُوْهٌ بضم فا وفتح آن علی اختلاف القولین بود، ہا را محذوف کردند بحذف غیر قیاسی، چنانکہ حروف علۃ را محذوف می سازند؛ زیرا کہ ہا در خفا مشابہ حروف علت است، واسم متمکن دو حرفی کہ دومی ازان واؤ باشد در کلام عرب نبود، پس واؤ را بمیم بدل کردند بجہت تقارب وہرگاہ مضاف کردند واؤ را باز =

وذومال، رفع شان بواو باشد ونصب بالف وجر بیا چوں: جاء أبوك
صاحب مال
ورأیت أباك ومررت بأبیك. ہفتم: مثنی چوں: رجلان. ہشتم:
کلا وکلتا مضاف بمضمر. نہم: إثنان واثنتان رفع شان بالف باشد
ونصب وجر بیائے ما قبل مفتوح چوں: جاء رجلان وکلاهما
واثنان، ورأیت رجلین وکلیهما واثنین، ومررت برجلین وکلیهما

= آوردند مثل نظائر وے. (شرح)

ذو مال: ذو لفیف مقرون است، أصله: ذوو بود، آخرش را حذف کردند منسیا وما قبلش را اعراب گردانیدند. وجر بیا: زیراکہ دراعراب مفرد وجمع مذکر سالم وتثنیہ مناسبتے باقی باشد.

کلتا: مؤنث کلا، وکلا مثل عصا است یعنی الفش بدل از واؤست؛ زیراکہ اصلش کِلْوَ بود، والف کلتا برائے تانیث است، وتا بدل ست از لام کلمہ، یعنی واؤکہ اصلش کِلْوَا بود چوں ذکری، بدل کردہ شد بتاکہ علم تانیث است، والف در کلتا گاہے یا می گردد وقت اضافت بضمیر، چوں: رأیت کلتیهما، پس خارج شد از علامت تانیث، پس در ابدال واؤ بتا تاکید برائے تانیث حاصل گردید.

رفع شان: زیراکہ تثنیہ وجمع مذکر سالم فرع مفردست، پس باید کہ اعراب آنہا نیز فرع اعراب مفرد باشد، یعنی اعراب بالحروف، وہر گاہ حروف اعراب سہ بود واؤ والف ویا، واعراب تثنیہ وجمع شش سہ برائے تثنیہ وسہ برائے جمع، واین اعراب سہ گانہ ہر کدام راکہ ازین دو میدادند دیگرے بدون اعراب باقی می ماند؛ لہٰذا تقسیم کردند بر ہر دو، پس الف را برائے تثنیہ دادند در حالت رفع، وواؤ را بجمع در حال رفع، ویا مشترک، مگر فرق کردند کہ در جمع ما قبلش را کسرہ دادند ودر تثنیہ فتح، وکلا وکلتا واثنان واثنتان وأولو وعشرون واخواتش را ہم باو ملحق کردند.

واثنین. دہم: **جمع مذکر سالم** چوں: مُسْلِمُوْنَ. یازدہم: أولو. دوازدہم: عِشْرُوْنَ تا تِسْعُوْنَ **رفع** شان **بواو ما قبل مضموم باشد، ونصب وجر بیائے ما قبل مکسور** چوں: جَاءَ مُسْلِمُوْنَ وأُولُوْ مَالٍ وعِشْرُوْنَ رَجُلًا، ورَأَيْتُ مُسْلِمِيْنَ وأُولِيْ مَالٍ وعِشْرِيْنَ رَجُلًا، ومَرَرْتُ بِمُسْلِمِيْنَ وأُولِيْ مَالٍ وعِشْرِيْنَ رَجُلًا. سیزدہم: اسم مقصور وآن اسمے ست کہ در آخرش الف مقصورہ باشدچوں: موسی. چہاردہم: **غیر جمع مذکر سالم** مضاف بیائے متکلم چوں: غلامي، رفع شان **بتقدیر ضمہ** باشد ونصب بتقدیر **فتحہ وجر** بتقدیر کسرہ، ودر لفظ ہمیشہ یکسان باشند چوں: جَاءَ مُوْسَى وغُلَامِيْ، ورَأَيْتُ مُوْسَى وغُلَامِيْ، ومَرَرْتُ بِمُوْسَى وغُلَامِيْ. پانزدہم: اسم منقوص، وآن اسمے ست کہ آخرش **یائے ما قبل مکسور** باشد چوں: قاضي، رفعش **بتقدیر ضمہ** باشد ونصبش بفتحہ لفظی وجرش بتقدیر کسرہ چوں:

غیر جمع مذکر سالم: احتراز ست از جمع مذکر سالم مضاف بسوئے یا کہ اعرابش ہم خواہد آمد.

بتقدیر ضمہ: تقدیر اعراب بجہت تعذر لفظی ست؛ چہ الف حرکت نمی پذیرد وما قبل یائے متکلم البتہ کسرہ می خواہد. **فتحہ وجر:** چراکہ الف ویائے متکلم حرکت قبول نکنند.

یائے ما قبل مکسور: چہ حرکات بر ہمچنین یاء ثقیل تر می باشند؛ لما عرفت في التصريف.

بتقدیر ضمہ: چہ ضمہ بر واو یاء ثقیل تر می باشد، بخلاف فتح.

جَاءَ **الْقَاضِيْ** وَرَأَيْتُ الْقَاضِيَ وَمَرَرْتُ بِالْقَاضِيْ، **شانزدہم: جمع** مذکر سالم مضاف بیائے **متکلم** چوں: مسلمي، رفعش **بتقدیر واوٗ** باشد، ونصب وجرش **بیائے ما قبل مکسور** چوں: هَؤُلَاءِ مُسْلِمِيَّ که در اصل مُسْلِمُوْنَ بود، نون باضافت ساقط شد، واوٗ ویا جمع شده بودند وسابق ساکن بود، واوٗ را بیا بدل کردند، ویا را در یا ادغام کردند مُسْلِمِيَّ شد، ضمہ میم را بکسرہ بدل کردند، وَرَأَيْتُ مُسْلِمِيَّ وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمِيَّ.

(مثال حالت رفع) (افتاد) (برائے مناسبت یا) (مثال حالت نصب) (مثال حالت جر)

فصل

بدانکه اعراب مضارع سه است: رفع ونصب وجزم، فعل مضارع باعتبار وجوہ اعراب بر چہار قسم ست: اول: ....

القاضي: بالام تعریف، واگر بدون لام باشد رفع وجر بحذف یا وکسر ما قبلش بہ تنوین خواہد بود، ونصب بفتحہ لفظی با تنوین. بتقدیر واوٗ: زیراکہ اگر در حالت رفعی مُسْلِمُوْيَ بدون تعلیل گویند البتہ ثقیل باشد؛ چہ اجتماع واوٗ ویا بحیثیتے کہ اول آن ہر دو ساکن باشد ثقیل ست نزد ایشان. ولہذا تعلیل کنند، واگر ثقیل نہ بودے تعلیل نہ کردندے.

بیائے ما قبل مکسور: لیکن صورتش در احوال سہ گانہ یکے ست، اما واوٗ در حالت رفع از حقیقت خود خارج گشت واعراب تقدیری شد، بخلاف حالت نصب وجر کہ یا در آنہا اگرچہ مدغم در یا شد، لیکن بر حال خود باقی ست واز حقیقت خود خارج نشد. جزم: یعنی سکونے کہ بسبب عامل پدید آید، پس سکونیکہ برائے غرض وقف باشد خارج خواہد بود؛ چہ آن در ماضی ہم جائز ست.

صحیح مجرد از ضمیر بارز مرفوع **برائے تثنیہ** و**جمع مذکر** وبرائے واحد مؤنث مخاطبہ، رفعش **بضمہ** باشد ونصب **بفتحہ** وجزم **بسکون**، چوں: **هُوَ يَضْرِبُ**، وَلَنْ يَضْرِبَ، وَلَمْ يَضْرِبْ. دوم: **مفرد** معتل واوی چوں: يغزو ویائی چوں: يرمي، رفعش بتقدیر ضمہ باشد، ونصب بفتحہ لفظی، وجزم **بحذف لام**، چوں: هُوَ يَغْزُوْ وَيَرْمِيْ وَلَنْ يَغْزُوَ وَلَنْ يَرْمِيَ وَلَمْ يَغْزُ وَلَمْ يَرْمِ. سوم: مفرد معتل الفی چوں: يَرْضَى، رفعش **بتقدیر ضمہ** باشد ونصب بتقدیر فتحہ وجزم بحذف لام، چوں: هُوَ يَرْضَى وَلَنْ يَرْضَى وَلَمْ يَرْضَ. چہارم: صحیح یا معتل باضمائر و**نونہائے** مذکورہ، رفع شان

(چوں تضربين)

صحیح: کہ در آخرش حرف علت نباشد، وآں اصطلاح نحویان ست، وصرفیان آں را صحیح خوانند کہ حرفی از حروف اصلیہ او حرف علت وہمزہ وتضعیف نباشد. مجرد: چہ درین صورت مانعے از عامل نیست، بخلاف صورت تثنیہ وجمع ومؤنث مخاطبہ. برائے تثنیہ: چوں يضربان وتضربان. جمع مذکر: غائب وحاضر چوں: يضربون وتضربون.

هو يضرب: پس يضرب در هو يضرب مرفوع است، ورافع آں عامل معنویست کہ خلو از عوامل ناصبہ وجازمہ باشد، یا وقوع او موقع ضارب على اختلاف القولين.

مفرد: احتراز شد از تثنیہ وجمع. بحذف لام: ازانکہ واؤ ویا مشابہت دارد بحرکات، پس حذفش بمنزلۂ حذف حرکات است. بتقدیر ضمہ: چہ الف واجب السکون است، وحرکت برو متعذر ست.

نونہائے: کہ نون تثنیہ وجمع ومفرد مخاطبہ است.

باثبات نون باشد، چنانکہ در تثنیہ گوئی: **هُمَا** يَضْرِبَانِ وَيَغْزُوَانِ وَيَرْمِيَانِ وَ**يَرْضَيَانِ**، ودر **جمع مذکر گوئی**: هُمْ يَضْرِبُوْنَ وَيَغْزُوْنَ وَيَرْمُوْنَ وَيَرْضَوْنَ، ودر **مفرد مؤنث حاضر گوئی**: أَنْتَ تَضْرِبِيْنَ وَتَغْزِيْنَ وَتَرْمِيْنَ وَتَرْضَيْنَ، **ونصب وجزم بحذف نون**، چنانکہ در **تثنیہ گوئی**: لَنْ يَضْرِبَا وَلَنْ يَغْزُوَا وَلَنْ يَرْمِيَا وَلَنْ يَرْضَيَا وَلَمْ يَضْرِبَا وَلَمْ يَغْزُوَا وَلَمْ يَرْمِيَا وَلَمْ يَرْضَيَا، ودر **جمع مذکر گوئی**: لَنْ يَضْرِبُوْا وَلَنْ يَغْزُوْا وَلَنْ يَرْمُوْا وَلَنْ يَرْضَوْا وَلَمْ يَضْرِبُوْا وَلَمْ يَغْزُوْا وَلَمْ يَرْمُوْا وَلَمْ يَرْضَوْا، **ودر واحد مؤنث حاضر گوئی**: لَنْ تَضْرِبِيْ وَلَنْ تَغْزِيْ وَلَنْ تَرْمِيْ وَلَنْ تَرْضَيْ وَلَمْ تَضْرِبِيْ وَلَمْ تَغْزِيْ وَلَمْ تَرْمِيْ وَلَمْ تَرْضَيْ.

فصل

بدانکہ عوامل اعراب بر دو قسم ست: لفظی ومعنوی، **لفظی بر سہ قسم است**: **حروف وافعال واسماء**، واین را در سہ باب یاد کنیم إن شاء اللہ تعالی.

باثبات نون: چہ این نون عوض رفع ست، پس ثابت ماند در حالت رفعی نہ در حالتِ جزمی ونصبی.
هما إلخ: در ایراد چہار چہار مثال برائے تثنیہ وجمع ومؤنث مخاطب ایمائے ست بر آنکہ این اعراب مضارع برائے تثنیہ وجمع ومؤنث مخصوص بصحت نیست، بلکہ صحیح ومعتل خواہ واوی باشد خواہ یائی خواہ الفی در ہمہ یک حال است. یرضیان: مثال معتل الفی باعتبار واحد ش کہ یرضا بالف بود.

باب اول در حروف عاملہ ودرو دو فصل ست

فصل اول

در حروف عاملہ در اسم، وآں پنج قسم ست: قسم اول حروف جر وآں ہفتدہ است: با ومن وإلی ....

حروف عاملہ: وجہ تقدیم یکے بر دیگرے اکثریت اقسام مقدم است از اقسام مؤخر، چنانکہ در اقسام ہر یکے معلوم شود کہ حروف سی و شش قسم است و فعل ہفت قسم واسم دہ قسم. اگر گوئی: پس ہفت را بر دہ چرا مقدم کردند؟ گویم: ازانکہ فعل اصل است در عمل واسم بمشابہت وے عمل می کند، پس فرع وے باشد. اسم: وآں دو نوع است: عامل در مفرد وعامل در جملہ، وایں ہشت حروف است کہ مصنف ترک کردہ، اما عامل در مفرد دو نوع است، جار وناصب، اما جار ہفدہ حروف اند چنانکہ می آید، اما ناصب پس ہفت حروف اند، پنج ازآنہا مصنف دریں کتاب ذکر کردہ ودوازان ترک نمودہ، وجہش درآخر بحث نواصب مذکور خواہد شد إن شاء اللہ تعالی. (شرح)

با: وآں برائے چند معنی آید، چوں: الصاق حقیقی ومجازی، وتعدیہ وسببیت ومصاحبت، وظرفیت واستعلا وقسم، واستعانت ومقابلہ وزائدہ وبمعنی من وإلی وغیر ازانکہ تفصیل وایراد وامثلۂ ہر یک طولے میخواہد. من: معنی مشہورش ابتدائے غایت ست: زمانی چوں: صمت من یوم الجمعة، ومکانی نحو: سرت من البصرة، وعلامتش صحتِ ایراد إلی ست در مقابلۂ آن چوں: إلی الکوفة، ومی آید برائے تبعیض وتبیین وتعلیل وفصل وبدل وتخصیص، وبمعنی با وعلی وفي وعن وعند، وزائدہ وقسمیہ وغیر آن، وامثلہ در مبسوطات ست. إلی: برائے انتہائے غایت زمانی ومکانی وغیر آنست، چوں: سرت إلی الکوفة، ﴿أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ (البقرة:۱۸۷) وقلبي إلیك، ومی آید بمعنی مع نحو: ﴿لا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ﴾ (النساء:۲).

وحتی وفي ولام ورب وواوٌ قسم وتائے قسم وعن وعلی وکاف تشبیہ ومذ ومنذ وحاشا وخلا وعدا، این حروف در اسم روند وآخرش را بجر کنند، چوں: اَلْمَالُ لِزَيْدٍ. دوم: حروف مشبہ بفعل، وآن شش است: إِنَّ وأَنَّ وکَأَنَّ ولکِنَّ ولَيْتَ ولَعَلَّ، ایں حروف را اسمے باید منصوب وخبرے مرفوع، چوں: إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، زید را اسم إِنَّ گویند، وقَائِمٌ را خبر إِنَّ. بدانکہ إِنَّ وأَنَّ حروف تحقیق است، وکَأَنَّ حرف تشبیہ،

حتیٰ: انتہائے غایت راست، ومی آید بمعنی مع، وداخل نشود بر ضمیر مگر نزد مبرد چوں: حتاہ.
في: برائے ظرفیت حقیقی ومجازی است، ومی آید بمعنی علی ومع وبا وإلی ومن وعن وزائدہ وغیر آں. لام: برائے اختصاص بملک وغیر ملک واستحقاق وتعلیل است، وبمعنی عن مع القول، وبرائے توقیت وزائدہ وقسمیہ، وبمعنی بعد وإلی وعلی.
رب: برائے انشاء تقلیل ست، وبمعنی تکثیر بکثرت آمدہ دران ہفت لغت ست: رُبَّ رُبَ رَبَّهُ رُبَّتْ رُبُ رُبْ رَبَّ رَبَ. تائے قسم: تا مخصوص است بلفظ اللہ، چوں: تاللہ لأفعلن کذا.
عن: برائے بعد ومجاوزتست، ومی آید برائے بدل وتعلیل، وبمعنی علی ومن وبعد وبا وغیر آن.
علی: برائے استعلائے حقیقی ومجازی است، ومی آید برائے تعلیل وبمعنی فی و "با" واسم فعل می شود. کاف: برائے تشبیہ وتعلیل وزائدہ می آید، وگاہے اسم می گردد، ومائے کافہ بدو لاحق می شود، پس از عمل باز می دارد. مذ ومنذ: بدانکہ مذ ومنذ بمعنی في می باشد در زمان حاضر، چوں: ما رأيته مذ يومنا ومنذ عامنا ای ندیدم او را درین روز ودرین سال، بلکہ بمعنی من وإلی ہر دو می آید اگر بازمان معدود ملاقی شود، چوں: ما رأيته مذ يومين ومنذ ثلثة أيام ای ندیدم او را از دو روز یا سہ روز، یا ندیدم او را تا دو روز یا تا سہ روز.

ولَكِنَّ **حرف استدراک**، ولَيْتَ حرف تمنی (آرزو)، ولَعَلَّ حرف ترجی (امید).

سوم: ما ولا المشبهتان بـــ"لیس"، **وآن عمل** لیس **می کنند، گوئی**: ما زَيْدٌ قَائِما، زید **اسم** ما **ست** و قائما **خبر او**. **چهارم**: لائے نفی جنس، **اسم این لا اکثر مضاف باشد منصوب وخبرش مرفوع چوں**: لَا غُلَامَ رَجُلٍ ظَرِيْفٌ فِي الدَّارِ، **واگر نکرہ مفرد باشد مبنی باشد بر فتحہ چوں**: لَا رَجُلَ فِي الدَّارِ، **واگر بعد او** (یعنی بعد لا) **معرفہ باشد تکرار لا با معرفہ دیگر لازم باشد، و لا ملغی باشد یعنی عمل نکند، وآن معرفہ مرفوع باشد بابتدا، چوں**: لا زَيْدٌ عِنْدِيْ وَلَا عَمْرٌو، **واگر بعد آن لا نکرۂ مفرد باشد مکرر با نکرۂ دیگر درو پنج وجہ رواست چوں**: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ (بنائے ہر دو بر فتح) **وَلَا حَوْلٌ** وَلَا قُوَّةٌ إِلَّا بِاللهِ **وَلَا حَوْلَ** وَلَا قُوَّةٌ إِلَّا بِاللهِ وَلَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ

حرف استدراک: یعنی برائے دفع وہمے کہ پیدا می شود از کلام سابق.

پنج وجہ: اول: فتح ہر دو ازانکہ "لا" برائے نفی جنس است. ودوم: رفع ہر دو ازانکہ "لا" بمعنی لیس است. سوم: فتح اول ازانکہ "لا" برائے نفی جنس ست ورفع ثانی ازانکہ "لا" بمعنی لیس است، چہارم: عکس آں. پنجم: فتح اول ونصب ثانی برائے آنکہ "لا" در ثانی زائدہ است ومابعدش معطوف بنا بر اول است پس محلا منصوب باشد. لا حول: [بر تنوین مرفوع وثانی بر فتح.] یعنی رفع ہر دو بر ہمین قرأۃ خواندہ شد قولہ تعالی: ﴿لا بَيْعٌ فِيهِ وَلا خُلَّةٌ﴾ (البقرة:٢٥٤) برفع ہر دو.

لَا حَوْلَ: بنائے اول بر فتحہ وثانی بر تنوین منصوب.

وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ. **پنجم**: **حروف ندا وآں پنج ست**: یا وأیا وھیا وأي، وہمزہ مفتوحہ، **وایں حروف منادائے مضاف را بنصب کنند**، **چوں**: یا عبد الله! **ومشابہ مضاف را چوں**: یا طالعا جبلا! **ونکرۂ غیر معین را، چنانکہ اعمی گوید: یا رجلا!** خذ بیدي، **ومنادائے مفرد معرفہ مبنی باشد بر علامت رفع**، ....

مشابہ مضاف: وجہ شبہ آنست کہ طالع بدون جبل وامثال آن تمام نشود چہ صعود را محلّی باید چنانکہ مضاف بدون مضاف الیہ اتمام نپذیرد. یا رجلا: اے مرد بگیر دست من.

منادائے مفرد: وجہ بنائے منادائے مفرد وقوع اوست در موضع مبنی کہ کاف اسمی است؛ زیراکہ یا زید در معنی أدعوك است، واین کاف مشابہت بکاف حرفی جارہ دارد ودر بنائے خود بریک حرف؛ لہٰذا کاف اسمی را مبنی کردند، وہر اسم کہ موضعش واقع شد دران حال کہ مفرد ہم باشد آن را نیز مبنی کردند، واز قید مفرد احتراز است از مضاف ومشابہ بالمضاف؛ چہ این اسم اگرچہ در موضع کاف اسمی واقع است اما چوں جانب اعراب وتمکن دران از جہت اضافت قوی ست؛ لہٰذا بنارا درو مدخل نشد، ویا آنکہ گویم: کہ این اسم مضاف گو در محل کاف واقع است اما چوں مشابہت تامہ باو ندارد، واز آنکہ این کاف لفظا مفرد است واین اسم مفرد نیست؛ لہٰذا مبنی نشد، واما وجہ بنائے منادی مفرد بر حرکت پس گویا آنست کہ منادی را ہنوز لمحۂ اعراب ست.

علامت رفع: [کہ ضمہ در مفرد محض والف ونون در تثنیہ وواؤ ونون در جمع بودہ است، واین اولی از آنست کہ در عبارت بعضے نحویین واقع شدہ کہ مبنی بر ضمہ شد؛ چہ ظاہرا این تثنیہ وجمع را شامل نیست مگر بتکلف] از جملہ حرکات ضمہ را اختیار کردند نہ فتح را برائے فرق در حرکت معرب وحرکت مبنی در اسم غیر منصرف وقتے کہ منکر گردیدہ باشد، مثل یا أَحْمَرَ بِالْفَتْح، ونہ کسرہ را؛ تا ملتبس نشود باسمے کہ مضاف باشد بسوئے یائے متکلم، ویا را حذف کردہ باشند؛ =

چوں: **یا زید!** ویا زیدان! ویا مسلمون! ویا موسی! ویا قاضي!. **بدانکہ** أي **وہمزہ برائے نزدیک ست،** وأیا وھیا **برائے دور ویا عام ست.**

= اکتفاء بالکسر، نحو: یا غلام بکسر میم. (شرح)

یا زید: در ایراد پنج مثال اشارۂ لطیف ست بسوئے آنکہ علامت رفعی در منادائے مفرد گاہے ملفوظ باشد، وآن در مفرد صحیح است، واین علامت رفع یا ضمہ خالص است، چنانچہ یا زید!، یا الف ونون است چنانچہ یا زیدان! یا واؤ ونون ست چنانچہ یا مسلمون! وگاہے مقدر باشد، وآن یا در اسم مقصور است چوں: یا موسی! ویا فتیٰ! ویا در منقوص چوں: یا قاضي! ویا داعي! واین است مذہب جمہور نحات، وامایونس در منقوص یارا حذف می کند وعوضش تنوین می آرد، گوید: یا قاضٍ.

یا عام ست: [اے برائے نزدیک ودور ہر دو مستعمل شود.] وجار اللہ زمخشری گفتہ: کہ یاء نیز برائے دور است، واین قول مرجوح ست؛ چہ شائعست یا اللہ! یا رب! ونیز ظاہر ست کہ خداوند تعالی اقرب ست از شہرگ گردن کہ مایۂ حیات ست، پس این را بلا دلیل برائے بعید گرفتن وباز درین امثلہ تاویل کردن خالی از تکلف نیست؛ ولہذا مذہب صافی کہ از غبار تکلف دور باشد اختیار کردہ فرمود کہ یاء عام ست قریب وبعید را.

فصل دوم

در حروف عامله در فعل مضارع وآن بر دو قسم ست

قسم اول

حروفیکه **فعل مضارع** را **بنصب** کنند، وآن چهار ست: **اول**: أَنْ **چوں**: أُرِيْدُ أَنْ تَقُوْمَ، وأَنْ با **فعل بمعنی مصدر باشد یعنی** أُرِيْدُ قِيَامَكَ، **وبدین سبب او را مصدریه گویند**. **دوم**: لَنْ **چوں**: لَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ، ولَنْ **برائے تاکید نفی ست**. **سوم**: كَيْ **چوں**: **أَسْلَمْتُ** كَيْ أَدْخُلَ الْجَنَّةَ. **چهارم**: إِذَنْ **چوں**: إِذَنْ أُكْرِمُكَ **در جواب کسے که گوید**: أَنَا آتِيْكَ غَدًا. **وبدانکه** أَنْ **بعد از شش حروف مقدر باشد وفعل مضارع را بنصب کند**: حتى **نحو**: مَرَرْتُ حَتَّى أَدْخُلَ الْبَلَدَ، **ولام جحد نحو**: ....

حروف عامله: بدانکه حروف عامله دو قسم دیگر ست، یکے: إلا استثنائیه، دوم: واؤ بمعنی مع، ومصنف شاید ہر دو را برائے آن ذکر نکرد که اول در قول او: لا حول ولا قوة إلا بالله، ودوم در مفعول معه فهمیده می شود. (ش) أسلمت: اسلام آوردم تا که داخل شوم جنت را.

لام جحد: نامیده شد این لام بلام جحد برائے ملازمت این بنفی؛ چه این بدون نفی كَانَ مستعمل نمیشود. وفرق درین ولام "كي" که ذکرش می آید ہم لفظی ست وہم معنوی، اما لفظی آنست که این لام می آید بعد نفی كَانَ، بخلاف لام "كي"، واما معنوی آنست که لام "كي" بمعنی تعلیل است اگر از لفظ ساقط شود معنی مراد اختلاف پذیرد، بخلاف این لام که محض برائے تاکید نفی ست، كذا في "المنهل".

مَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ، واو بمعنی إلی أَنْ یا إِلَّا أَنْ نحو: لَأَلْزِمَنَّكَ أَوْ تُعْطِيَنِيْ حَقِّيْ، وواو الصرف ولام كي، وفا کہ در جواب شش چیز......

نزد جمہور نحاۃ — نزد سیبویہ

ما كان الله: ہر آئینہ نیست خداوند کہ عذاب کند ایشان را. لألزمنك: ہر آئینہ ملازم خواہم ماند ترا تا اینکہ بدہی حق مرا، یا مگر ندہی حق مرا.

واو الصرف: عبارت ست از واوے کہ مدخولش صلاحیت اعادہ چیزے کہ بر سر معطوف علیہ بود نداشتہ باشد، چنانچہ در قول شاعر:

لَا تَنْهَ عَنْ خُلُقٍ وَتَأْتِيَ مِثْلَهُ عَارٌ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ عَظِيْمٌ

مدخول واو صرف یعنی "تأتي مثله" صلاحیت اعادۂ لائے نہی ندارد بسبب اختلال معنی؛ زیرا کہ درین وقت معنی شعر خلاف مقصود شاعر خواہد بود؛ چہ مقصود شاعر این است کہ باز مدار از خلق بد دیگران را و تو خود مرتکب آن باشی و اورا می کنی؛ چرا کہ اگر ہمچنین خواہی کرد ننگ وعار عظیم بر تو عائد خواہد شد، و اگر لائے نہی را بران آریم معنی چنین شود: کہ باز مدار از خلق بد دیگران را و تو خود میار آنرا کہ این باعث ننگ وعار است، و این ہرگز مقصود نیست، بلکہ خلاف واقع است؛ چہ لحوق ننگ وعار در صورتیست کہ دیگران را از منہیات واخلاق رذیلہ باز دارد وخود مرتکب آن شود، كقوله تعالى: ﴿أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ﴾ (البقرة:٤٤) نہ درانکہ نہ خود مرتکب منہیات شود ونہ دیگران را ازان باز دارد. وازینجا دانستی وجہ تسمیہ آن بواو صرف چہ صرف در لغت باز داشتن از چیزی باشد، و این واو نیز معطوف علیہ را از اعادہ معطوف باز می دارد، فاحفظه؛ فإنه شيء عزيز.

لام كي: ای لامیکہ بمعنی کي یعنی برائے سببیت باشد، چوں: أسلمت لأدخل الجنة.

در جواب شش: مقید نکرد فا را بفائے سببیہ چنانکہ در کتب قوم یافتہ می شود؛ لمكان الاختلاف فيها، بعضے این فا را برائے عطف وسبب ہر دو گویند، وبعضے دیگر ازینہا شیخ رضی است محض برائے سبب گویند نہ عطف.

ست: **امر و نہی و نفی واستفہام و تمنی و عرض** و **أمثلتها مشهورة**.

قسم دوم

حروفیکہ فعل مضارع را بجزم کنند، وآن پنجست: **لم ولما ولام امر ولائے نہی وإن شرطیہ**، چوں: لَمْ يَنْصُرْ وَلَمَّا يَنْصُرْ وَلْيَنْصُرْ وَلَا تَنْصُرْ وَإِنْ تَنْصُرْ أَنْصُرْ. **بدانکہ "إِنْ" در دو جملہ رود**، چوں: إِنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ **جملہ اول راشرط گویند وجملۂ دوم راجزا**. و"إِنْ" **برائے مستقبل** ست اگرچہ در ماضی رود چوں: إِنْ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ، **وایناجزم تقدیری بود**؛ زیراکہ ماضی معرب نیست. **وبدانکہ چوں جزائے شرط جملہ اسمیہ باشد**،

امر ونہی: در امر ونہی دعاہم داخل است نحو: اللّهم اغفرلي فأفوز، ولا تؤاخذني فأهلك.
نفی: تحضیض در نفی مندرج است نحو: ﴿لَوْلَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيرًا﴾ (الفرقان:٧).
عرض: وآنچہ واقع ست بر صیغۂ ترجی دریں مندرج ست نحو : ﴿لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ﴾ (غافر:٣٦، ٣٧) بالنصب.
أمثلتها: امر چوں: زُرْنِيْ فَأُكْرِمَكَ، ونہی چوں: لَاتَشْتِمْنِيْ فَأُهِيْنَكَ، ونفی نحو: مَا تَأْتِيْنَا فَتُحَدِّثَنَا، واستفہام نحو: أَيْنَ بَيْتُكَ فَأَزُوْرَكَ، وتمنی نحو: لَيْتَ لِيْ مَالًا فَأُنْفِقَ مِنْهُ، وعرض، نحو: أَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِيْبَ خَيْرًا. مشهورة: در بعض نسخ امثلہ ہریک داخل کتاب است.
لم ولما: ہر دو برائے نفی فعل مضارع است، وآن را بعضے ماضی گردانند، لیکن لما مختص باستغراق است، یعنی از وقت انتفاء تا وقت تکلم جمیع ازمنہ ماضیہ رااحاطہ می کند نحو: ندم زید ولما ينفعه الندم، یعنی انتفائے نفع ندامت مستمرست تاوقت تکلم.

یا امر، یا نہی، یا دعا فا در جزا آوردن لازم بود، چنانکہ گوئی: إِنْ تَأْتِنِيْ فَأَنْتَ مُكْرَمٌ، وَإِنْ رَأَيْتَ زَيْدًا فَأَكْرِمْهُ، وَإِنْ أَتَاكَ عَمْرٌو **فَلَا تُهِنْهُ**، وَإِنْ أَكْرَمْتَنِيْ فَجَزَاكَ اللّٰهُ خَيْرًا.

اگر بیاید ترا عمرو

فا در جزا: سبب دخول فا دریں جزاہا آنست کہ حرف شرط دریں موضع تاثیر ندارد در جزا، پس محتاج شدند برابط فا، و تفصیل عدم تاثیر دریں موضع از کتب مطولۂ ایں فن باید دریافت.

فلا تهنه: پس خوار مدار اورا.

باب دوم در عمل افعال

بدانکه هیچ فعل غیر عامل نیست، وافعال در اعمال بر دو گونه است: قسم اول: معروف، بدانکه فعل معروف خواه لازم باشد یا متعدی فاعل را برفع کند، چوں: قَامَ زَيْدٌ وَضَرَبَ عَمْرٌو، و شش اسم را بنصب کند، اول: مفعول مطلق را چوں: قَامَ زَيْدٌ قِيَامًا وَضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا. دوم: مفعول فیہ را چوں: صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَجلَسْت فوْقَكَ. سوم: مفعول معہ را چوں: جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجُبَّاتُ أَيْ مَعَ الجبَّاتِ. چہارم: مفعول لہ را چوں: قُمْتُ إِكْرَامًا لِّزَيْدٍ وَضَرَبْتُهُ تَأْدِيبًا. پنجم: حال را چوں: جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا. ششم: تمیز را وقتیکہ در نسبت فعل بفاعل ابہامی باشد چوں: طَابَ زَيْدٌ نَفسًا، اما فعل متعدی مفعول بہ را بنصب

هیچ فعل: متصرف باشد یا غیر متصرف چوں: عسی و کاد، تمام باشد یا ناقص چوں: کان وصار.
فعل معروف: ای فعلیکہ منسوب باشد بفاعل جلی یا خفی، یعنی ظاہر یا مضمر، وآنرا معلوم ہم گویند.
مفعول مطلق: وجہ تسمیہ آنست کہ اطلاق صیغہ مفعول براں صحیح ست بے آنکہ مقید شود بہ باء وفي ومع ولام، بخلاف چہار مفاعیل دیگر. صمت یوم الجمعة: [روزہ داشتم بروز آدینہ.] مثال فعل لازم باظرف زمان. جاء البرد: آمد سرما مقارن جبہا. قمت إكراما: [مثال فعل لازم.] ایستادم برائے بزرگی زید. جاء زید: بیاید زید دراں حالے کہ سوار بود.
طاب زيد نفسا: [خوش شد زید از روئے نفس.] مثال تمیزیکہ از نسبت فعل بفاعل رفع =

کند چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، **واین عمل فعل لازم رانباشد.**

فصل

بدانکہ فاعل اسمے ست کہ پیش از وے فعلے باشد مسند بداں اسم بر طریق قیام فعل بداں اسم، چوں: زَيْدٌ در ضَرَبَ زَيْدٌ، **ومفعول مطلق مصدرے ست کہ واقع شود بعد از فعلے وآں مصدر بمعنی آں فعل باشد،**

=ابہام کردہ، امامثال آنچہ از نسبت شبہ فعل بفاعل رفع ابہام کند وآن چند چیز است: یکے اسم فاعل چوں: الحوض ممتلئ ماء. دوم: اسم مفعول نحو: الأرض مفجرة عيونا. سوم: صفت مشبہ چوں: حسن وجها. چہارم: اسم تفضیل چوں: زيد أفضل أبا. پنجم: مصدر نحو: أعجبني طيبه أبا. ششم: آنچہ در معنی فعل باشد نحو: حسبك زيد رجلا. ہفتم: آنکہ در اضافت ابہامی باشد نحو: أعجبني طيبه علما، وتمیز صفت مشتق نیز باشد، چوں: لله دره فارسا، واحتمال حال نیز دارد. (شرح)

نباشد: چراکہ مفعول بہ نمی خواہد. بر طریق: احترازست از مفعول مالم یسم فاعلہ وسائر مفاعیل.

بدان اسم: برابرست کہ آن فعل صادر ازان اسم باشد چوں مثال مذکور، یا نباشد چوں: مَاتَ زَيْدٌ، وَطَالَ عَمْرٌو. (شرح) ضرب زيد: ضرب فعل ست کہ منسوب ست بسوئے زید وقائم ست بزید. مفعول مطلق: وآں بر سہ نوع است: یکے برائے تاکید چنانچہ گزشت. دوم برائے نوع چوں: جَلَسْتُ جِلْسَةً بکسر جیم یعنی نشستم یک نوع نشستن. سوم برائے عدد چوں: جَلَسْتُ جَلْسَةً بفتح جیم یعنی نشستم یک جلسہ، وگاہے لفظ مفعول مطلق مغایر لفظ فعل باشد، خواہ بحسب مادہ چوں: قعدت جلوسا، یا بحسب الباب چوں: أنبته الله نباتا. (شرح)

بمعنی آن فعل: احترازست از مثل ضربته تاديبا کہ درانجا مفعول لہ است.

چوں: ضَرْبًا در ضَرَبْتُ ضَرْبًا، وقِيَامًا در قُمْتُ قِيَامًا. **ومفعول فیہ** اسمے ست کہ فعل مذکور درو واقع شود، واورا ظرف گویند، وظرف بر دو گونہ است: ظرف زمان چوں: يَوْمَ در صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، وظرف مکان چوں: عِنْدَ در جَلَسْتُ عِنْدَكَ. **ومفعول معہ** اسمے ست کہ مذکور باشد بعد از واو بمعنی مع چوں: وَالْجُبَّاتِ در جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجُبَّاتِ أي مع الْجُبَّاتِ، **ومفعول لہ** اسمے ست کہ دلالت کند بر چیزے کہ سبب فعل مذکور باشد چوں: إِكْرَامًا در قُمْتُ إِكْرَامًا لِّزَيْدٍ، **وحال** اسمی است

اسمے ست: واسم مذکور مصاحب فاعل یا مفعول آں فعل باشد، وآں فعل خواہ لفظا باشد چنانکہ گزشت، خواہ معنی چوں: مالك وزيدا وما شأنك وعمرا بمعنی ما تصنع وما تلابس، وآں مصاحبت یعنی مشارکت در زمان واحد باشد کہ مو دائے واو بمعنی مع ست چوں: سرت وزيدا أي في زمان واحد، وگاہے با وحدت زمانی اتحاد مکانی ہم باشد چوں: لو تُرِكَتِ النَّاقَةُ وَفَصِيْلَتَهَا لَرَضَعَتْهَا اگر گزاشتہ شود شتر مادہ وبچۂ آں ہر آئینہ شیر نو شاند او را، یعنی در مکان واحد وزمان واحد.

الجبات: جر تائے الجبات بجہت آنست کہ جمع مؤنث سالم جبۃ است، ودر جمع مؤنث سالم نصب تابع جر می باشد. سبب فعل: وآں بر دو گونہ است: یکے: آنکہ برائے تحصل وے فعل کردہ باشند چوں: ضربته تأديبا پس ضرب برائے تحصل تأدیب ست. دوم: آنکہ بسبب وجود او فعل کردہ ست چوں: قعدت عن الحرب جبنا، پس قعود از حرب بسبب بودن جبن، نہ برائے تحصل آں.

نکرہ کہ دلالت کند بر ہیأت **فاعل** چوں: رَاكِبًا در جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا، یا بر ہیأت **مفعول** چوں: مَشْدُوْدًا در ضَرَبْتُ زَيْدًا مَشْدُوْدًا، یا بر ہیأت ہر دو چوں: رَاكِبَيْنِ در لَقِيْتُ زَيْدًا **رَاكِبَيْنِ**، و**فاعل** و**مفعول** را ذوالحال گویند، وآن غالبا **معرفہ** باشد، واگر نکرہ باشد حال را مقدم دارند، چوں: جَاءَنِيْ رَاكِبًا رَجُلٌ. و**حال جملہ** نیز باشد، چنانچہ رَأَيْتُ الْأَمِيْرَ وَهُوَ رَاكِبٌ. و**تمییز** اسمے ست کہ **رفع ابہام** کند از عدد چوں: عِنْدِيْ

ہیأت فاعل: حقیقۃ یا حکما؛ تا مفعول مالم یسم فاعلہ را شامل باشد، وگاہے حال بر ہیأت مضاف الیہ دلالت کند نحو: ﴿بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفاً﴾ (البقرة:١٣٥) و ﴿أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتاً﴾ (الحجرات:١٢) وعلامتش صحت وضع مضاف الیہ مقام مضاف ست. **راكبين**: حال ست از تائے متکلم کہ فاعل فعل ست واز زید کہ مفعول بہ است.

معرفہ: زیراکہ ذوالحال در معنی محکوم علیہ است واصل دران تعریف باشد، وغالبا ازان گفت کہ ذوالحال نکرۂ موصوفہ ہم باشد نحو: جاءني رجل من تميم راكبا، ونکرۂ مغنیہ غنائے معرفہ بسبب استغراق چوں: ﴿فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ أَمْراً مِنْ عِنْدِنَا﴾ (الدخان:٤، ٥)، ونکرہ در حیز استفہام نحو: هل أتاك رجل راكبا، ودر آنکہ بعد ذوی الحال إلا واقع شود برائے نقض نفی نحو: ما جاءني إلا راكبا. **حال جملہ**: در ہنگام رابطہ یعنی واؤ وضمیر ضرور است، وگاہے واؤ تنہا نیز آید.

رفع ابہام: وآں مبہم را ممیّز گویند، وبدانکہ ممیّز اسم تام ست گاہے بتنوین وگاہے بنون تثنیہ وجمع، وگاہے باضافت چوں: عندي مِلْؤُهُ عَسَلاً، ومعنی تمامی آنست کہ بآں حالت قابل اضافت نہ باشد، فافهم.

أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا، یا از وزن چوں: عِنْدِيْ **رِطْلٌ** زَیْتًا، یا از کیل چوں: عِنْدِيْ **قَفِیْزَانِ** بُرًّا، یا از مساحت چوں: **مَا فِيْ السَّمَاءِ** قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا. ومفعول به اسمے ست کہ فعل فاعل برو واقع شود چوں: ضَرَبَ زَیْدٌ عَمْرًا. بدانکہ ایں ہمہ منصوبات بعد از تمامی جملہ باشند وجملہ بفعل وفاعل تمام شود؛ بدیں سبب گویند کہ الْمَنْصُوْبُ **فَضْلَةٌ**.

فصل

بدانکہ فاعل بر دو قسم ست: مظہر چوں: ضَرَبَ زَیْدٌ ومضمر بارز چوں: ضَرَبْتُ، ومستتر یعنی پوشیدہ، چوں: زَیْدٌ ضَرَبَ کہ فاعل ضَرَبَ هو است در ضَرَبَ مستتر. بدانکہ چوں فاعل مؤنث **حقیقی** باشد یا ضمیر

رطل: بالکسر والفتح نیم من، ومن مقدار شصت وسہ فلس ویک ماشہ است. قفیزان: [دو قفیز] قفیز پیمانہ ایست ۵۷۰۰ مثقال کہ تخمینا ۲۸ سیر لکھنؤ بود. ما في السماء: نیست در آسمان اندازہ کف دست ابر. فضلة: بالفتح بمعنی زیادہ ماندہ از چیزی، وچوں این از کلام زیادہ می باشد لہذا الفضلہ نامیدہ شدہ. (شرح)

مؤنث حقیقی: زیراکہ مؤنث حقیقی بجہت اصالت خود اقوی ست از غیر خود، پس لازم گردانیدہ شد الحاق علامت تانیث در فعل وے کہ تانیث فاعل از اول دانستہ شود، إلا وقتے کہ فاصلے میان فعل وآن فاعل در آید ترک علامت جائز باشد نحو: حضر مجلس القاضي الیوم إمرأة، واما در ضمیر بجہت آنکہ مرجع درینجا مؤنث ست وضمیر او مخالف مرجع نمی باشد.

مؤنث علامت تانیث در فعل لازم باشد چوں: قَامَتْ هِنْدٌ وَهِنْدٌ قَامَتْ أَيْ هِيَ، **ودر مظہر مؤنث غیر حقیقی ودر مظہر جمع تکسیر دو وجہ روا باشد چوں**: طَلَعَ الشَّمْسُ وَطَلَعَتِ الشَّمْسُ، وَقَالَ الرِّجَالُ وَقَالَتِ الرِّجَالُ. **قسم دوم: مجہول، بدانکہ فعل مجہول بجائے فاعل مفعول بہ را برفع کند وباقی را بنصب کند چوں**: **ضُرِبَ زَيْدٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَمَامَ الْأَمِيْرِ** ضَرْبًا شَدِيْدًا **فِيْ دَارِهِ** تَأْدِيْبًا **وَالْخَشَبَةَ**، **وفعل مجہول را** فعل ما لم يسم فاعله **گویند، ومرفوعش را** مفعول ما لم يسم فاعله **گویند.**

مظہر مؤنث: [کہ فاعل فعل واقع شوند.] جمع تکسیر: مذکر باشد چنانکہ در متن مثالش مذکور است، یا جمع تکسیر مؤنث چوں: قوله تعالى: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ﴾ (يوسف: ۳۰) واین قید احتراز ست از جمع سالم بواؤ ونون برائے ذکور عقلا، پس قالت المسلمون جائز نباشد، وعیون وشیون اگرچہ جمع بواو ونون ست، لیکن سالم نیست؛ چہ جمع عین وشان است، وسنون وأرضون اگرچہ جمع سالم بواؤ ونون است، لیکن برائے ذکور نیست. اگر گوئی: بنون جمع ابن بواو ونون سالم برائے ذکور ست فعلش چرا مؤنث آوردہ شد در قوله تعالى: ﴿آمَنَتْ بِهِ بَنُو إِسْرائِيلَ﴾ (يونس: ۹۰)؟ گویم: بنون محمول است بر أبناء کہ جمع تکسیرش است. (شرح) دووجہ: الحاق علامت تانیث وترک آن.

ضرب زيد: زدہ شد زید بروز جمعہ پیش امیر زدنی سخت در خانۂ او برائے تحصیل ادب بچوب. (شرح) يوم الجمعة: مفعول فیہ ظرف زمان. أمام الأمير: ظرف مکان.

في داره: جار مجرور متعلق ضرب. والخشبة: واو بمعنی مع مفعول معہ. فعل مجہول: ای فعل مفعولیکہ ذکر نہ کردہ شد فاعل وے. مرفوعش را: ای نائب فاعل اورا.

فصل

بدانکه **فعل متعدی** بر چہار قسم ست: اول: **متعدی بیک مفعول** چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا. دوم: **متعدی بدو مفعول که اقتصار بر یک مفعول** روا باشد چوں: أَعْطَى وآنچه در معنی او باشد چوں: أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا، [یا أعطیت درهما] **واینجا** أَعْطَيْتُ زَيْدًا **نیز جائز** ست. سوم: **متعدی بدو مفعول که اقتصار بر یک مفعول روا نباشد واین در افعال قلوب** است چوں: **عَلِمْتُ** وَظَنَنْتُ وَحَسِبْتُ وَخِلْتُ وَزَعَمْتُ وَرَأَيْتُ وَوَجَدْتُ،

اقتصار بر یک: سببش آنکه دریں‌جا ہر دو مفعول مغایر می باشند بالذات پس از حذف یکے وبقائے دیگرے قباحتے پدید نیاید. (ش) متعدی بدو مفعول: اے ہر فعلے که متعدی بدو مفعول شود واز افعال قلوب نباشد، چوں: سلبت و کسوت. یک مفعول: وحذف ہر دو معا جائز است.

روا نباشد: بر مذہب اصح؛ زیرا که این ہر دو در حقیقت مبتدا وخبر ست، وحذف یکے بدون قرینه ودلیل جائز نیست، آری اگر أن ثقیله یا خفیفه یا مابعد خودش مفعول این افعال واقع شود دریں صورت البته اقتصار واجب ست، نحو: علمت أن زيدا قائم و﴿عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى﴾ (المزمل: ۲۰). (شرح) در افعال قلوب: [ووجه تسمیه آنکه اینها افعال شک ویقین ہستند وآن بدل تعلق دارد ومراد از شک دریں‌جا ظن است.] زیرا که مفعول ثانی عین اول ست، پس ہر دو معنی بمنزلهٔ اسم واحد باشد چه مضمون ہر دو معا مفعول واقع شده، پس معنی علمت زيدا فاضلا علمت فضل زيد است، درین صورت از حذف یک مفعول حذف بعض اجزائے کلمه لازم آید.

علمت: علمت رأيت ووجدت ہر سه بمعنی یقین ہستند، وظننت وحسبت وخلت ہر سه بمعنی ظن که عبارت از جانب راجح از دو جانب شئ باشد، وزعمت مشترک است =

چوں: عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا وَظَنَنْتُ زَيْدًا عَالِمًا. چہارم: **متعدی بسہ مفعول** چوں: أَعْلَمَ وَأَرَى وَأَنْبَأَ وَأَخْبَرَ وَخَبَّرَ وَنَبَّأَ وَحَدَّثَ چوں: أَعْلَمَ اللّٰهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا. **بدانکہ این ہمہ مفعولات مفعول بہ اند، ومفعول دوم** در باب علمت، **ومفعول سوم** در باب أَعْلَمْتُ، **ومفعول لہ ومفعول معہ** را بجائے **فاعل نتوانند** نہاد، ودیگر ہارا شاید، ودر باب أَعْطَيْتُ مفعول اول بمفعول مالم یسم فاعلہ لائق تر باشد از **مفعول دوم**.

فصل

بدانکہ افعالِ ناقصہ ہفدہ اند: كَانَ وَصَارَ وَظَلَّ وَبَاتَ وَأَصْبَحَ وَأَضْحَى

= در یقین وظن، پس گاہے بمعنی یقین آید وگاہے بمعنی ظن.

نتوانند: اما مفعول دوم علمت پس بجہت آنکہ در اصل مسند ست بہ مفعول اول، چوں بجائے فاعل نہادہ شود مسند الیہ گردد، پس لازم آید کہ یک چیز مسند ومسند الیہ شود معا، واما مفعول لہ یعنی بدون لام ازانکہ نصبش مشعر علیت ست، وچوں بجائے فاعل رسیدہ مرفوع گردد فوت شود، بخلاف ضُرِبَ للتأدیب کہ درینجا لام مشعر علیت ست، واما مفعول معہ پس ازانکہ اقامت او مقام فاعل مع واؤکہ اصل آن عطف است وعطف دلیل انفصال وفاعل کالجزست جائز نیست وبدون واؤہم جائز نیست؛ چہ مفعول معہ بودنش معلوم نشود. (شرح)

مفعول دوم: زیراکہ في الجملہ معنی فاعلیت دارد، چہ آخذ است، بخلاف ثانی کہ مأخوذ است، واولویت وقتے است کہ التباس لازم نیاید، واما در صورت التباس واجبست، چوں: أعطي زید عمرا؛ چہ ہر دو صلاحیت آخذ بودن دارند. (شرح)

وَأَمْسَى وَعَادَ وَآضَ وَغَدَا وَرَاحَ وَمَازَالَ وَمَا انْفَكَّ وَمَا بَرِحَ وَمَا فَتِئَ وَمَا دَامَ وَلَيْسَ، **این افعال بفاعل تنها تمام نشوند ومحتاج باشند بخبرے؛ بدین سبب اینها را ناقصه گویند، ودر جمله اسمیه روند، ومسند الیه را** (ای مبتدا را) **برفع کنند ومسند را بنصب، چوں:** كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا، **ومرفوع رااسم** كان **گویند ومنصوب راخبر** (ای خبر را) كَانَ، **وباقی رابریں قیاس کن. بدانکه بعضے ازین**

وباقی رابریں قیاس: چوں: صار زید فقیرا یعنی زید فقیر شد، وظل زید صائما ای زید صائم شد در تمام روز، وبات زید قائما ای نماز خواند زید در تمام شب، وأصبح زید فقیرا بوقت صبح شد زید فقیر، وأضحى زید أمیرا بوقت چاشت شد زید امیر، وأمسى زید مصلیا بوقتِ شام شد زید نماز گزار. وعاد وآض وغدا وراح ہر چہار بمعنی صار اند وقتیکہ ناقصہ باشند، واگر تامہ باشند پس عاد وآض ہر دو بمعنی رجع اند، چوں: عاد زید من سفره أي رجع. وغدا چوں: غدا زید یعنی رفت زید بوقت ما بین فجر وطلوع آفتاب، وراح چوں: راح زید یعنی رفت زید وقت زوال آفتاب تا شام. و"ما" بر سر این ہر چہارم فعل نافیہ است، ومعنی زال وانفك وبرح وفتئ مثلثة التادر فارسی جدا شد آید و"ما" بر مادام مصدریہ توقیتیہ است؛ زیرا کہ معنی إجلس مادام زید جالسا بنشین تا مدت دوام جلوس زید، وایں ہر شش فعل، پنج آنکہ اول آنہامائے نافیہ ومصدریہ است وششم لیس تامہ نیایند بلکہ ہمیشہ ناقصہ آیند. باید دانست کہ تقدیم اخبار اینہا بر اسماء جائز است، چوں: کان قائما زید اما این افعال باعتبار تقدیم اخبار شان بر نفس ایشان سہ قسم اند: یکے: آنکہ جائز باشد، وآں از کان تا راح است. دوم: آنکہ جائز نباشد، وآں افعال اند کہ بر آنہامائے نافیہ یا مصدریہ بودہ است. سوم: مختلف فیہ، بعضے نحویان جائز دارند وبعض غیر جائز، وآن لیس است. (ش)

افعال در بعضے احوال بفاعل تنہا تمام شوند، چوں: كَانَ مَطَرٌ شد باران بمعنی حَصَلَ واورا كَانَ تامه گویند، و كَانَ زائدہ نیز باشد.

فصل

بدانکہ افعال مقاربہ چار ست، عَسَى و كَادَ و كَرَبَ وأَوْشَكَ، بمعنی أسرع واین افعال در جملۂ اسمیہ روند چوں کان، اسم رابرفع کنند وخبر رابنصب، إلا آنکہ خبر اینہا فعل مضارع باشد با "أن" مصدریہ چون: عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ، یابے "أن" مصدریہ چون: عَسَى زَيْدٌ يَخْرُجُ، وشاید کہ فعل مضارع با "أَنْ" فاعل عَسَى باشد واحتیاج بخبر نیفتد چوں: عَسَى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ در محل رفع بمعنی مصدر.

کان زائدہ: آن را گویند کہ اگر آنرا از لفظ وعبارت حذف کنند اختلال در معنی مقصود رونہ دہد، نحو: ما كان أصح علم من تقدم کہ کان زائدہ است درمیان مائے تعجبیہ وفعل کہ اگر اورا از لفظ حذف کنند در معنی مراد خلل نمی آید.

چار ست: بموجب مشہور، ودر حقیقت ہفت است چار مذکور وأخذ وطفق وجعل ہمہ بمعنی شرع ای آغاز کرد. عسی: بمعنی قرب مع الرجاء. کاد: بمعنی قرب فقط. کرب: بفتح را بمعنی قرب. بخبر نیفتد: درین وقت عسی تامہ باشد. (ش) در محل: أي أن يخرج زيد.

بمعنی مصدر: پس معنی این است کہ عسی خروج زید.

فصل

بدانکه **افعال مدح** وذم چہارست: **نِعْمَ** و حَبَّذَا برائے **مدح**، وبِئْسَ وسَاءَ برائے ذم، ہر چہ **مابعد فاعل** باشد آں را **مخصوص بالمدح** یا مخصوص بالذم گویند، وشرط آنست کہ **فاعل معرف** بلام باشد چوں: نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ، یا **مضاف** بسوئے **معرف** بلام باشد چوں: نِعْمَ صَاحِبُ الْقَوْمِ زَيْدٌ، یا **ضمیر مستتر ممیّز** بنکرۂ منصوبہ چوں: نِعْمَ رَجُلًا زَيْدٌ، **فاعل** نِعْمَ هُوَ ست **مستتر** در نِعْمَ ورَجُلًا **منصوب** ست بر **تمییز**؛ زیراکہ هُوَ مبہم ست، و**حَبَّذَا** زَيْدٌ، حَبَّ **فعل** مدح ست و"ذا" لفظ ذا **فاعل** او

افعال مدح: کہ موضوع اند برائے انشاء مدح و ذم، پس مدحته و ذممته اگرچہ بر معنی مدح وذم دال ہستند، لیکن ایشاں راافعالِ مدح وذم نگویند؛ چہ برائے انشاء آں نیند. (شرح)
نعم: أصله: نَعِمَ بکسر عین، برائے تخفیف کسرۂ عین بما قبل دادہ ساکن کردند، وہمچنین بئس، کذافی الشرح. مابعد فاعل: اے مابعد فاعل این ہر چہار فعل.
مخصوص بالمدح: مخصوص بالمدح والذم یا مبتدا باشد ومابعد وے خبر، پس یک جملہ باشد، یا خبر مبتدائے محذوف أي هو، وبریں تقدیر دو جملہ خواہد بود، ودر غیر حبذا شرط است کہ مخصوص مطابق فاعل باشد در افراد وتثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث، چوں: نعم الرجل زید، ونعم الرجلان الزیدان، وعلى هذا القیاس، وگاہ باشد کہ مخصوص بالمدح را بجہت قیام قرینہ حذف کنند، چوں: نعم العبد أي ایوب علیہ السلام بقرینۂ قصہ حضرت ایوب علیہ السلام. (شرح)
فاعل معرف: اے مابعد فاعل ایں افعال سوائے حبذا. حبذا: باید دانست کہ قبل یا بعد =

وزَيْدٌ مخصوص بالمدح، وہمچنیں بِئسَ الرَّجُلُ زَيْدٌ، وَسَاءَ الرَّجُلُ عَمْرٌو.

فصل

بدانکہ افعال تعجب دو صیغہ از ہر مصدر ثلاثی مجرد باشد، اول: مَا أَفْعَلَهُ چوں: مَا أَحْسَنَ زَيْدًا چہ نیکوست زید، تقدیرش: أَيُّ شَيْءٍ أَحْسَنَ زَيْدًا، "مَا" بمعنی أَيُّ شَيْءٍ است در محل رفع بابتداء، وأحسن در محل رفع خبر مبتدا، وفاعل أحسن ھو ست درو مستتر، وزیدا

= مخصوص حبذا تمیزے یا حالے واقع می شود موافق آن مخصوص در افراد وتثنیہ وجمع وتذکیر تانیث نحو: حبذا رجلا زيد، وحبذا راكبا زيد، وحبذا زيد رجلا أو راكبا، وحبذا رجلين أو راكبين الزيدان، وحبذا الزيدان رجلين أو راكبين، وحبذا إمرأة هند، وحبذا هند إمرأة، وعامل در تمیز وحال مذکورین حب است، وذوالحال ومميّز فاعل او کہ ذا است نہ مخصوص.

افعال: جمع باعتبار کثرت اجزاء ست. مصدر ثلاثی مجرد: کہ خالی است از معنی رنگ وعیب.

ما أحسن إلخ: بدانکہ در لفظ "ما" اختلاف است سیبویہ گفتہ: کہ نکرہ است بمعنی شيء، پس معنیش نزد سیبویہ: چیزیست عظیم کہ نیکو کردہ است زید را، ونزد اخفش موصولہ مبتدا است، درین صورت خبرش محذوف ست، پس معنیش درین وقت: آں چیز کہ نیکو کردہ است زید را چیزے ست عظیم، وفرا گفت کہ "ما" استفہامیہ است بمعنی أي شيء وما بعدش خبر اوست، وشیخ رضی گفتہ: کہ این قول قولے ست من حیث المعنی؛ زیرا کہ از بدیع حسنش گویا ناواقف بود، پس بر سبیل تعجب پرسید کہ کدام چیز اورا نیکو کرد؟ ومصنف رحمه الله ہمین مذہب رابسبب قوت او اختیار کردہ. (ش)

مفعول به، دوم: أَفْعِلْ بِهِ چوں: أَحْسِنْ بِزَيْدٍ، أَحْسِنْ صیغہ امر ست بمعنی خبر، تقدیرش: أَحْسَنَ زَيْدٌ أَيْ صَارَ ذَا حُسْنٍ، و"باء" زائدہ است.

بمعنی خبر: یعنی بمعنی فعل ماضی.

صار ذا حسن: پس ضمیر در فعل نباشد زیراکہ فاعل یکے ست وبس، ایں قول سیبویہ است، واما نزد اخفش زید مفعول بہ است مر أحسن را بمعنی صَيَّرَهُ ذا حُسْنٍ بر اینکہ ہمزۂ افعال برائے صیرورۃ باشد وباء برائے تعدیہ است اگر أحسن متعدی بنفسہ نباشد، وزائدہ است اگر باشد، یعنی اگر ہمزۂ أحسن برائے تعدیہ است یا زائد باشد چوں: أخرج، پس برین تقدیر در فعل ضمیر خواہد بود، وآں ضمیر فاعل فعل شود أي أحسن أنت بزيد أو زيدا أي اجعله حسينا بمعنی صفه بالحسن، فرا وزمخشری گویند: کہ أحسن امر است در حق ہر کسے بدیں معنی کہ بگرداند زید را حسن، پس جزایں نیست کہ می گرداند قائل ایں کلام زید را حسن بدیں گونہ کہ وصفش می کند پس گویا گفتہ شد: صفه بالحسن كيف شئت؛ فإن فيه من جهات الحسن كل ما يمكن أن يكون في الشخص.

باب سوم در عمل اسماء عاملہ وآن یازدہ قسم ست

اول: اسماء شرطیہ بمعنی إِنْ، **وآن نہ است**: مَنْ وَمَا وَأَيْنَ وَمَتَى وَأَيٌّ وَأَنَّى وَإِذْمَا وَحَيْثُمَا وَمَهْمَا، **فعل مضارع را بجزم کنند چوں**: مَنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ، وَمَا تَفْعَلْ أَفْعَلْ، وَأَيْنَ تَجْلِسْ أَجْلِسْ، وَمَتَى تَقُمْ أَقُمْ، وَأَيُّ شَيْءٍ تَأْكُلْ آكُلْ، وَأَنَّى تَكْتُبْ أَكْتُبْ، وَإِذْمَا تُسَافِرْ أُسَافِرْ، وَحَيْثُمَا تَقْصِدْ أَقْصِدْ، وَمَهْمَا تَقْعُدْ أَقْعُدْ. **دوم: اسمائے افعال**

اسماء شرطیہ: وآن را کلم المجازات ہم گفتہ اند، وکلم المجازات بمعنی کلمات الشرط والجزاء وبمعنی "إن" یعنی متضمن معنی "إن" کہ آن سببیت اول برائے ثانی است. أين ومتى: واین ہر دو را "ما" زائدہ لاحق شود نحو: متى ما تخرج أخرج وأينما تكن أكن. (شرح) أنى: برائے مکان است مثل "أين"، وگاہ بمعنی کیف آید چوں: أنى زيد بمعنی كيف زيد، وازانست قوله تعالى: ﴿فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ﴾ (البقرة:٢٢٣) وبمعنی متی نحو: أنى القتال؟ بمعنی متى القتال.
مهما: أصله: ماما بود، یعنی ما ثانیہ زائدہ است، چنانکہ در أيا ما، پس الف بہا بدل شد برائے تحسین لفظ، یا آنکہ در اصل مَهْ بمعنی اکفف قبل "ما" شرطیہ واقع شدہ بود بعد ازین جاری مجرائے کلمۂ واحد گشت. (شرح) من تضرب: ہر کسے را خواہی زد خواہم زد.
ما تفعل: ہر چیز کہ خواہی ساخت خواہم ساخت. أين تجلس: ہر جاکہ خواہی نشست خواہم نشست.
متى تقم: ہر وقت کہ خواہی ایستاد خواہم ایستاد. أي شيء: ہر چیز کہ خواہی خورد خواہم خورد.
أنى تكتب: ہر جاکہ خواہی نوشت خواہم نوشت.
إذما تسافر: ہر وقت کہ سفر خواہی کرد سفر خواہم کرد. حيثما تقصد: ہر جاکہ قصد خواہی کرد قصد خواہم کرد. مهما تقعد: ہر جاکہ خواہی نشست خواہم نشست.

بمعنی ماضی چوں: **هَيْهَاتَ** وَ**شَتَّانَ** وَسَرْعَانَ، اسم را بنا بر فاعلیت
بعد افترق سرع
برفع کنند چوں: هَيْهَاتَ يَوْمُ الْعِيْدِ أَيْ بَعُدَ، سوم: **اسمائے افعال بمعنی**
امر حاضر چوں: **رُوَيْدَ** وبَلْهَ وحَيَّهَلْ وعَلَيْكَ ودُوْنَكَ و**هَا**، اسم را
مہلت بدہ بگزار بیا لازم گیر بگیر
بنصب کنند بنا بر **مفعولیت** چوں: رُوَيْدَ زَيْدًا أَيْ أَمْهِلْهُ. چہارم: **اسم**
بگزار زیدرا
فاعل بمعنی **حال** یا استقبال، عمل **فعل معروف** کند **بشرط آنکہ اعتماد** کردہ
باشد بر لفظیکہ پیش ازو باشد، وآں لفظ **مبتدا باشد**، در لازم چوں: زَيْدٌ
قَائِمٌ أَبُوْهُ، ودر متعدی، چوں: زَيْدٌ ضَارِبٌ أَبُوْهُ عَمْرًا، یا **موصوف**

هيهات: أصله: هَيْهَيَةٌ، یا متحرک بجہت انفتاح ما قبل الف شد، ودر آخرش حرکات ثلثہ بر سبیل بنا جائز است. وجہ بناء درین اسماء تضمن معنی فعل ماضی است، ودر ہر سہ اسم مبالغہ ایست کہ در مسمیات شان نیست. (شرح) شتان: وشتان زيد وعمرو أي افترقا، وسرعان زيد أي سرع. رويد: مبنی بر فتح ست جہت تضمن بمعنی امر، وگاہے منصوب منون مستعمل شود بنا بر وصفیت اصلی نحو: ﴿أَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا﴾ (الطارق:١٧). ها: ودران چند لغت ست: هاء وها بقصر، وهاء بر وزن رام. اسم فاعل: وآن اسمے ست مشتق از مصدر وموضوع برائے آنکس کہ فعل بذات وے قائم باشد بطریق حدوث. حال: نہ بمعنی ماضی کہ درین صورت عمل نمی نماید.

فعل معروف: پس اگر فعل لازم باشد اسم فاعل ہم لازم خواہد بود، اگر متعدی باشد اسم فاعل ہم متعدی. بشرط آنکہ: این شرط برائے آنست کہ جہت فعلیت یعنی مسند بودن بسوئے صاحب خود قوی گردد. (ش) اعتماد: مراد از اعتماد آنست کہ بما قبل خود تعلّقی داشتہ باشد مثل تعلق خبر بہ مبتدا وتعلق صلہ بموصول ونحو ذلک. مبتدا باشد: واسم فاعل خبر واقع شود.

چوں: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٌ أَبُوْهُ بَكْرًا، **یا موصول** چوں: **جَاءَنِي** مثال لازم **الْقَائِمُ** أَبُوْهُ، وجَاءَنِي الضَّارِبُ أَبُوْهُ عَمْرًا، **یا ذوالحال** چوں: جَاءَنِي الف لام موصول مثال متعدی زَيْدٌ رَاكِبًا غُلَامُهُ فَرَسًا، **یا ہمزۂ استفہام** چوں: أَضَارِبٌ زَيْدٌ عَمْرًا، یا مفعول راکبا **حرف نفی** چوں: مَا قَائِمٌ زَيْدٌ، ہمان **عمل** کہ قَامَ وضَرَبَ **می کرد** قَائِمٌ وضَارِبٌ میکند. **پنجم: اسم مفعول بمعنی حال واستقبال، عمل فعل مجہول کند بشرط اعتماد مذکور** چوں: **زَيْدٌ مَضْرُوْبٌ** أَبُوْهُ عَمْرٌو **مُعْطًى غُلَامُهُ** دِرْهَمًا، **وَبَكْرٌ مَعْلُوْمٌ** ابْنُهُ فَاضِلًا، **وَخَالِدٌ مُخْبَرٌ** ابْنُهُ عَمْرًا فَاضِلًا، ہماں **عمل** کہ ضُرِبَ وأُعْطِيَ وعُلِمَ وأُخْبِرَ **می کرد**

جاءني القائم: آمد نزد من کسے کہ ایستادہ است پدر او. ضرب: یعنی رفع فاعل در لازم او رفع فاعل ونصب مفعول در متعدی. اسم مفعول: بدانکہ اسم مفعول موازن فعل مجہول ست بوزن عروضی کہ عبارت ست از توافق مطلق حرکت وسکون، چنانچہ اسم فاعل موازن فعل معروف ست؛ چہ گفتہ اند کہ اصل مضروب مضرب بضم راست، لیکن چوں ایں وزن مجرد از تا در کلام عرب نادر است ضمہ را اشباع کردند؛ تا واوی ازاں پیدا شد، پس علامت اسم مفعول صرف میم ست نہ واؤ، وآں اسمے ست مشتق از مصدر وموضوع برائے کسے کہ فعل فاعل برآں واقع شود.

زید مضروب: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بیک مفعول ست.

معطي غلامه: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بدو مفعول ست واقتصار بر یکے جائز ست.

بكر معلوم: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بدو مفعول ست واقتصار بر یکے جائز نیست.

خالد مخبر: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بسہ مفعول است.

مَضْرُوْبٌ ومُعْطًى ومَعْلُوْمٌ ومُخْبَرٌ می کند. ششم: **صفت مشبہ** عمل فعل خود کند بشرط اعتماد مذکور چوں: زَيْدٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ، ہمان عمل کہ حَسُنَ می کرد حَسَنٌ میکند. ہفتم: **اسم تفضیل**، واستعمال او بر سہ وجہ است: بہ من چوں: زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو، یا بالف ولام چوں: جَاءَنِيْ زَيْدُنِ الْأَفْضَلُ، یا باضافت چوں: زَيْدٌ أَفْضَلُ الْقَوْمِ، وعمل او در فاعل باشد، وآں ھو است فاعل أفضل کہ درو **مستترست**. ہشتم:

صفت: وآن اسمے ست کہ مشتق باشد از فعل لازم وموضوع است برائے کسے کہ حدث بذات وے قائم باشد بطریق ثبوت نہ بطریق حدوث، وفرق در حدوث وثبوت آنکہ حدوث مسبوق بالعدم می باشد چوں: ضارب، بخلاف ثبوت چوں: حسن. مشبہ: باسم فاعل در تثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث.

اسم تفضیل: وآن اسمے ست مشتق از مصدر موضوع برائے موصوفی بزیادت. وصیغۂ آن أفعل برائے مذکر، وفعلی برائے مؤنث آید غالبا، وبعضے تغیر ہم یافتہ اند چوں: خیر وشر کہ أخیر وأشر بود. وشرط ست در ثلاثی مجرد عاری از لون وعیب ظاہری بنا کردہ شود، پس أحمر وأعور اسم تفضیل نیست، واز غیر ثلاثی مجرد بالحاق لفظ أشد وأکثر اسم تفضیل بنا کنند چوں: أشد إستخراجا، اشتقاقش برائے فاعل قیاسی است، وگاہ برائے مفعول آید چوں: أعرف وأشهر وألوم وأعذر. (شرح)

سہ وجہ: جمع میان دو ازین سہ جائز نیست، چنانچہ خلو از ہر سہ جائز نیست إلا وقتے کہ مفضل علیہ معلوم باشد چوں: اللہ أکبر. (شرح) مستترست: در ظاہر عملش مشروط بچند شرط ست کہ موضوع ذکرش این مختصر نیست.

مصدر بشرط آنکہ **مفعول مطلق** نباشد، **عمل فعلش** کند چوں: أَعْجَبَنِيْ ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا. نہم: اسم مضاف، مضاف الیہ را بجر کند چوں: جَاءَنِيْ غُلَامُ زَيْدٍ. بدانکہ اینجا لام بحقیقت **مقدر ست**؛ زیراکہ تقدیرش آنست کہ غُلَامٌ لِزَيْدٍ. دہم: اسم تام، تمیز را بنصب کند، وتمامی اسم یا بتنوین باشد چوں: مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا، یا بتقدیر تنوین چوں: عِنْدِيْ **أَحَدَ عَشَرَ** رَجُلًا، وَزَيْدٌ أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا، یا بنون تثنیہ چوں: عندي **قفيزان** بُرًّا، یا بنون جمع چوں: ﴿هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا﴾ (الكهف:١٠٣)، یا بمشابہ نون جمع چوں: عِنْدِيْ..........

مفعول مطلق: ازانکہ چوں مفعول مطلق واقع شدہ باشد، مثل: ضربت ضربا زيدا پس ناصب زيدا ضربت باشد؛ زیراکہ اعمال ضعیف باوجود اِقوی جائز نیست. عمل فعلش: خواہ بمعنی ماضی یا حال واستقبال چوں: أعجبني ضرب زيد عمرا أمس والآن أو غدا، وایں عمل بجہت مناسبت اشتقاق است درمیان فعل ومصدر، نہ باعتبار مشابہت؛ ولہٰذا زمان شرط نشد چنانکہ در اسم فاعل واسم مفعول شرط است. مقدر ست: مراد از تقدیر آنکہ معنی لام کہ اختصاص است دریخا مقصود می باشد، نہ تقدیر لام در نظم کلام؛ لہٰذا گفتہ اند کہ در اضافت لامیہ صحت تصریح لام لازم نیست چوں: علم الفقه کہ اظہار لام دریخا غلط ست.

أحد عشر: واکثر ازیں تنوین بعارض بناحذف شدہ حرکت بنائے قائم مقامش شدہ است.

قفيزان: قفیز پیمانہ ایست بوزن ٥٧٠٠ مثقال یعنی نزد من دو گون ست از روئے گندم.

هل ننبئكم: آیا خبر دہیم شمارا باآنانکہ زیان کارترین مردم اند از روئے اعمال. (فتح)

عِشْرُوْنَ دِرْهَمًا تا تِسْعُوْنَ، یا باضافت چوں: عِنْدِيْ مِلْؤُهُ عَسَلًا، یازدہم: اسمائے کنایہ از عدد، وآں دو لفظ است: کم و کذا، کم بر دو قسم است: استفہامیہ و خبریہ، استفہامیہ تمییز رابنصب کند و کذا نیز چوں: كَمْ رَجُلًا عِنْدَكَ؟ وعِنْدِيْ كَذَا دِرْهَما، وکم خبریہ تمییز را بجر کند، چوں: كَمْ مَالٍ أَنْفَقْتُ وَكَمْ دَارٍ بَنَيْتُ، وگاہے "من" جار بر تمییز "کم" خبریہ آید چوں: قوله تعالى: ﴿وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ﴾ (النجم:٢٦).

قسم دوم: در عوامل معنوی، بدانکہ عوامل معنوی بر دو قسم ست، اول: ابتدا یعنی خلو اسم از عوامل لفظی کہ مبتدا و خبر را برفع کند، چوں: زَيْدٌ قَائِمٌ، وانیجا گویند کہ زَيْدٌ مبتدا است مرفوع بابتداء، وقَائِمٌ خبر مبتدا است مرفوع بابتدا، وانیجا دو مذہب دیگر است، یکے: آنکہ ابتدا عامل ست یعنی غیر بصریین

ملؤه عسلا: پُری آن ظرف است از روئے شہد. كم رجلا: چند مرد است نزدیک تو. وعندي: ونزد من این قدرست از روئے درہم. كذا: بمعنی کم خبریہ باشد وچوں تمییز را نصب می کند؛ لہٰذا مثالش را بامثال کم استفہامیہ کہ ناصب تمییز است جمع کرد.

كم مال: این قدر مال کثیر راصرف کردم. وكم دار: ایں قدر خانہائے کثیر رابنا کردم.

كم من ملك: بسیار اند فرشتگان در آسمانہا. خلو اسم: لفظا باشد آن اسم یا تقدیرا، چنانکہ مضارع با "أن" مصدریہ وماضی با "ما" مصدریہ. برفع کند: این مذہب بصریان است. زید قائم: وہر گاہ عامل لفظی برآنہا در آید عمل منسوب بآن عامل گردد جہت قوت آن، چوں: كان زيد قائما. دومذہب: بلکہ سہ مذہب؛ چہ بعضے گویند کہ ابتدا ومبتدا ہر دو در خبر عامل اند.

در مبتدا و مبتدا در خبر، دیگر آنکہ ہر یکے از مبتدا و خبر عامل ست در دیگر. دوم: خلو فعل مضارع از ناصب وجازم، فعل مضارع را برفع کند، چوں: يَضْرِبُ زَيْدٌ، اینجا يَضْرِبُ مرفوع ست؛ زیراکہ خالی ست از ناصب وجازم، تمام شد عوامل نحو بِتَوْفِيْقِ اللهِ تَعَالٰى وَعَوْنِهِ. خاتمہ در فوائدِ متفرقہ کہ دانستن آن واجب ست، وآن سہ فصل ست:

فصل اول

در توابع: بدانکہ تابع لفظی است کہ دومی از لفظ سابق باشد.........

در مبتدا: پس عامل مبتدا معنوی باشد وعامل خبر لفظی کہ مبتدا است. در دیگر: درین صورت در ہیچ یکے از عامل معنوی نیست. خلو: واین مختار ابن مالک است، ونزد بعضے وقوع فعل مضارع موقع اسم رافع فعل مضارع است، چنانکہ بجائے زید ضارب زید یضرب می گویند، ونزد بعضے عامل نعت نیز معنوی است یعنی وقوع آن صفت مرفوع رافع است، ووقوع صفت منصوب ناصب، ووقوع صفت مجرور جار، چوں: جاء رجل عالم، ورأيت رجلا عالما، ومررت برجل عالم. دومی از لفظ: دومی از لفظ سابق خود بودن بدین صورت کہ اگر آن لفظ تابع را باسابق وے شمارند از روئے مرتبہ حساب در مقامِ ثانی افتد، وعام است کہ از روئے توابع ثالث باشد خواہ رابع خواہ خامس، چنانکہ گوئی: جاءني رجل عالم حافظ كريم جميل ظريف، پس ہر یکے ازین صفات کہ توابع اند دومی ست از لفظ سابق خود کہ رجل متبوعست اگرچہ بحسب تعداد الفاظ یکے ثانی ست ویکے ثالث ویکے رابع ویکے خامس. ولفظ متبوع آنچہ اعراب داشتہ باشد از رفع ونصب وجر تابع نیز ہمان اعراب دارد واز یک جہت باین معنی کہ اگر رفع متبوع بنابر فاعلیت است رفع تابع ہم بنا بر فاعلیت خواہد بود، واگر بنابر خبریت است ہمچنیں رفع تابع خواہد بود.

باعراب سابق ازیک جهت، ولفظ سابق را متبوع گویند. وحکم تابع آنست که ہمیشہ در اعراب موافق متبوع باشد. وتابع پنج نوع ست: اول: **صفت**، واو تابعے ست کہ دلالت کند بر معنی کہ در **متبوع** باشد چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ عَالِمٌ، یابر معنی کہ در **متعلق** متبوع باشد چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ، یا أَبُوْهُ مثلا، **قسم اول** در ده چیز موافق متبوع باشد در **تعریف**، و**تنکیر**، و**تذکیر**، و**تانیث**، و**افراد**، و**تثنیہ** و**جمع**،

باعراب سابق: برابرست کہ اعراب لفظی باشد یا تقدیری یا محلّی. **ازیک جہت**: احتراز است از أعطیت زیدا درهما، چہ نصب زید از جہت آن ست کہ معطی لہ است، ونصب درہما ازانکہ معطی ست. **صفت**: فائدہ آن تخصیص است وقتیکہ موصوف نکرہ باشد چوں: رجل عالم، رجل نکرہ بود بعد توصیف بعالم مختص شد، وتوضیح است وقتیکہ معرفہ باشد چوں: زید الظریف، وگاہے برائے صرف ثنا یا ذم باشد بے تخصیص وتوضیح نحو: بسم الله الرحمن الرحيم، وأعوذ بالله من الشيطان الرجيم، یابرائے صرف تاکید نحو: ﴿صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾ (یس:۲۹) چہ وحدت از تا مفہوم ست.

در متبوع: یعنی دلالت کند بر ہیأت ترکیبیہ کہ مرار است با متبوع خود بر حصول معنی کہ در متبوع حاصل ست در ہر مادہ بدوں تخصیص، بخلاف بدل در مثل: أعجبني زيد علمه اگرچہ ہمچنیں ست، لیکن در أعجبني زيد غلامه ایں دلالت صورت نہ بندد. **قسم اول**: کہ دلالت کند بر معنی کہ در متبوع باشد. **تانیث**: مگر وقتیکہ در صیغۂ مؤنث ومذکر یکساں باشد چوں: فعیل بمعنی مفعول وفعول بمعنی فاعل نحو: رجل وامرأة جريح وصبور، یا صفتی باشد مؤنث واطلاقش بر مذکر جائز چوں: علامة، یا صفت مذکر واطلاقش بر مؤنث متعین چوں: حائض.

ورفع ونصب وجر، چون: عِنْدِيْ رَجُلٌ عَالِمٌ، وَرَجُلَانِ عَالِمَانِ، وَرِجَالٌ عَالِمُوْنَ، وَامْرَأَةٌ عَالِمَةٌ، وَامْرَأَتَانِ عَالِمَتَانِ، وَنِسْوَةٌ عَالِمَاتٌ، اما قسم دوم موافق متبوع باشد در پنج چیز: **تعریف و تنکیر**، ورفع ونصب وجر، چون: جَاءَنِيْ رَجُلٌ عالم أبوه، **بدانکه نکره را بجمله خبریه صفت توان کرد** چون: جَاءَنِيْ رَجُلٌ أَبُوْهُ عَالِمٌ، ودر جمله ضمیری عائد بنکره لازم باشد. دوم: **تاکید**، واو تابعے ست که حال متبوع را **مقرر گرداند** در نسبت **یا در شمول**؛ تا سامع را شک نماند، وتاکید بر دو قسم است: لفظی ومعنوی، تاکید لفظی بتکرار لفظ است چون: زَيْدٌ زَيْدٌ قَائِمٌ، وَضَرَبَ ضَرَبَ زَيْدٌ، وَإِنَّ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، وتاکید معنوی بهشت لفظ ست: نفسٌ و"عَيْنٌ" وَكِلَا وَكِلْتَا وَكُلٌّ وَأَجْمَعُ وَأَكْتَعُ وَأَبْتَعُ

مثال تکرار اسم — مثال تکرار فعل — مثال تکرار حرف

وجر: ودر هر ترکیب ازین ده وجوه چهار یافته می شود. وجر: ودر هر ترکیب ازین پنج وجوه دو وجه یافته می شود. خبریه: نه انشائیه؛ چه خبریه در حکم نکره است جهت شیوع حکم. تاکید: وآن برائے رفع ضرر غفلت باشد از سامع، یا برائے رفع ظن سامع که متکلم را غلط گو پندارد، یا برائے رفع ظن سامع که متکلم مجازا اراده کرده باشد. مقرر گرداند: که همان ست نه غیر او.

یادر شمول: [یعنی شمول متبوع افراد خود را، در اینکه آن متبوع منسوب ست یا منسوب الیه.] چنانکه گوئی: جاء القوم كلهم، پس لفظ "قوم" اگرچه شامل است همه را اما احتمال دارد که مراد اکثر قوم باشد؛ زیراکه در اکثر اوقات فعل را نسبت بچیزے می کنند ونسبت بعض افرادش مقصود می باشد، هرگاه لفظ "کل" آوردند معلوم شد که مراد جمیع قوم است. (شرح)

وَأَبْصَعُ **چوں**: جَاءَنِيْ زَيْدٌ نَفْسُهُ، وَجَاءَنِيْ الزَّيْدَانِ أَنْفُسُهُمَا، وَجَاءَنِيْ الزَّيْدُوْنَ أَنْفُسُهُمْ، وَعَيْنٌ را **برین قیاس کن**، وَجَاءَنِيْ الزَّيْدَانِ كِلَاهُمَا وَالْهِنْدَانِ كِلْتَاهُمَا، وَكِلَا وَكِلْتَا **خاصند بمثنی**، وَجَاءَنِيْ الْقَوْمُ **كُلُّهُمْ** أَجْمَعُوْنَ وَأَكْتَعُوْنَ وَأَبْتَعُوْنَ وَأَبْصَعُوْنَ. **بدانکہ** أَكْتَعُ وَأَبْتَعُ وَأَبْصَعُ **اتبا عند بہ** "أجمع" **پس بدون** أَجْمَعُ، **ومقدم بر** أَجْمَعُ **نباشند**. سوم: **بدل**، واو تابعے ست کہ **مقصود بہ نسبت** او باشد، وبدل بر چہارم قسم ست: **بدل الکل** وبدل **الاشتمال** وبدل الغلط

کلهم إلخ: اما "کل" برائے غیر مثنی است مفرد باشد یا جمع باختلاف ضمیرے کہ عائد بسوئے متبوع مؤکد باشد، نحو: قرأت الكتاب كله، والصحيفة كلها، واشتريت العبيد كلهم، وطلقت النساء كلهن، اما "أجمع" وغیرہ پس استعمال شان باختلاف صیغ باشد، چنانکہ از مثال متن ظاہر ست وتاکید نہ کردہ شود بہ کل وأجمع مگر چیزے کہ اورا اجزا باشد قابل تجزیہ حسی چوں: قوم، یا حکمی چوں: عبد، گوئی: جاء القوم كلهم، واشتريت العبد كله بخلاف جاءني زيد كله چہ اشترائے عبد بالمناصفہ میان دو شریک می تواند شد، وآمدن نصف زید ممکن نیست، پس تاکید لغو خواہد شد. (شرح)

نباشند: زیراکہ ذکر تابع بدون متبوع ومقدم برآن ضعیف ست. نسبت: یعنی بہ نسبت چیزے کہ منسوب ست بسوئے متبوع مقصود باشد بہ نسبت بسوئے تابع، نہ آنکہ نسبت بسوئے متبوع تمہید باشد برائے نسبت بسوئے تابع. بدل الکل: اے بدلیکہ دلالت کند بر جمیع آنچہ دلالت کند برآن مبدل منہ. بدل الاشتمال: یعنی بدلیکہ سبب آوردہ شدہ از اشتمال بدل بر مبدل منہ =

وبدل البعض، بدل الکل آنست که مدلولش مدلول مبدل منہ باشد، چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ أَخُوْكَ، وبدل البعض آنست که مدلولش جزو مبدل منہ باشد چوں: ضُرِبَ زَيْدٌ رَأْسَهُ، وبدل الاشتمال آنست که مدلولش متعلق بمبدل منہ باشد چوں: سُلِبَ زَيْدٌ ثَوْبُهُ، وبدل الغلط آنست که بعد از غلط بلفظے دیگر یاد کنند چوں: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حِمَارٍ. چہارم: عطف بحرف، واو تابعیست که مقصود باشد بہ نسبت

بروزن مکرم

= یا اشتمال مبدل منہ بر بدل نحو: سلب زید ثوبه، پس لفظ ثوبه بدل است از زید بسبب آنکه اشتمال دارد بزید، چنانکه ظاہر ست: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ﴾ (البقرة:٢١٧)، پس "قِتَالٍ فِيهِ" بدل ست از "الشَّهْرِ الْحَرَامِ" بسبب اشتمال شہر حرام بقتال.

مبدل منہ باشد: یعنی متحد ذاتا باشند اگرچہ در مفہوم اختلاف دارند. بدل البعض: أي بدل هو بعض المبدل منه، پس اضافت درین ہر دو بیانیہ است، مثل: خاتم فضة.

حمار: پس "حمار" بدل الغلط است، یعنی متکلم میخواست که مررت بحمار گوید وبغفلت برجل از زبان او برآمد، ہمین که آگاہ شد "حمار" رابدل آورد بتدارک آن، پس معنی مقصود این باشد که مررت بحمار، وگاہ باشد که بدل ومبدل منہ ہر دو معرفه باشند نحو: ضربت زيدا أخاك، وگاہے ہر دو نکره باشند چوں: جاءني رجل غلام لك، وگاہے مختلفین خواہ مبدل منہ معرفه باشد وبدل نکره مخصصه چوں: قوله تعالى: ﴿بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ﴾ (العلق:١٥، ١٦)، خواہ بالعکس چوں: جاءني رجل غلام زيد. ودر صورتیکه نکره از معرفه باشد نعت او ضرور ست. وبدانکه بدل ومبدل منہ ہر دو اسم ظاہر باشند، چنانکه گزشت، وہر دو مضمر باشد، نحو: الزيدون لقيتهم إياهم، ومختلفین باشند نحو: أخوك ضربته زيدا وأخوك زيدا ضربته، وترکیب اول ضعیف است؛ =

با متبوعش بعد حرف عطف چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ وَعَمْرٌو، وحروف عطف ده است در فصل سوم یاد کنیم إن شاء اللّٰه تعالی، واو را عطف نسق نیز گویند. پنجم: عطف بیان، واو تابعے ست غیر صفت که متبوع را روشن گرداند چوں:

أَقْسَمَ بِاللّٰهِ أَبُوْ حَفْصٍ عُمَرُ

وقتیکه بعلم مشهور تر باشد، وَجَاءَنِيْ زَيْدٌ أبو عمرو وقتیکه بکنیت مشهور تر باشد.

یعنی عمر — یعنی أبو عمرو

= چه ضمیر اعرفست از مظهر، پس نشاید که مقصود بالنسبة از غیر مقصود فرو باشد، واین حکم مخصوص ببدل الکل است، لیکن در بدل بعض واشتمال وغلط جائز باشد؛ زیراکه معنی مختلف دارند.

حرف عطف: قید واقعی ست احترازی نیست. نسق: بالتحریک سخن راترتیب دادن ست، وجه تسمیه آنکه دریںجا معطوف بعد معطوف علیه در چند مواضع بترتیب می آید، چنانچه جاءني زيد فعمرو ثم بكر، یعنی اول زید آمد، پس ازان عمرو پس ازان بکر. أقسم بالله: این مصرع از قول اعرابی ست که نزد حضرت امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه برائے طلبِ ناقه آمده بود ازان که ناقه اش زخمی وپشت ریش بود، پس اورا قسم یاد کرد بران که ناقۂ تو چنین نیست که تو می گوئی، پس رفت سائل ومی گفت:

أقسم بالله أبو حفص عمر

ما مسها من نقب ولا دبر

اغفر له اللهم إن كان فجر

ای قسم یاد کرد بنام خدا أبو حفص عمر رضی الله عنه که مس نکرده است ناقه ترا سودگی سم ونه ریشی پشت، ببخش خدا اورا اگرچه بد کرد بیاد کردن قسم خدا بر امر غیر واقعی، پس این مصرعۂ آخر را آنحضرت رضی الله عنه شنید بیاوردش وناقه اش داد ومعذرت نمود.

فصل

در بیان منصرف و غیر منصرف، منصرف آنست کہ ہیچ سبب از اسباب منع صرف درو نباشد، و غیر منصرف آنست کہ دو سبب از اسباب منع صرف درو باشد، واسباب منع صرف نہ است: عدل ووصف وتانیث ومعرفہ
یعنی علمیت

مشہور تر: مدار بر شہرت ازان نہادہ شد کہ چوں مقصود از عطف البیان ایضاح متبوع ویست، پس اشہر أليق بایضاح باشد. عدل: بدانکہ عدل درین موضوع مصدر مجہول است یعنی معدولیت اسم، ومعدولیت آنست کہ اسمی بیرون رود از صیغۂ اصلی خود ودر آید بصیغۂ دیگر تحقیقا یا تقدیرا.
وصف: وآن بودن اسمی دال بر ذاتی باعتبار صفتے از صفات یعنی حالے از حالات وے، وشرط وصف در باب منع صرف آنست کہ وصفش اصلی باشد یعنی وصفی خواہ باقی چوں: أحمر وأصفر، وخواہ زائل وقتیکہ این اوصاف رااعلام کنند. (شرح)
تانیث: شرط تاثیر تانیث در منع صرف علمیت است؛ چہ باوجود علمیت تانیث لازمی باشد، پس از جہت لزوم برائے سببیت منع صرف می شاید، واین علمیت شرط وجوبست مر تانیث لفظی را، وشرط جواز است معنوی را، وشرط وجوب تاثیر وے در منع صرف یکے از امور سہ گانہ است: زیادت حروف کلمہ بر سہ چوں: زینب، وتحرک اوسط چوں: سقر، وعجمہ چوں: ماہ وجور علمین.
معرفہ: مراد از معرفہ دریںجا وصف تعریف است نہ ذات معرفہ، وشرط آنست کہ تعریف علمی باشد؛ زیراکہ تعریف مضمرات واسماء اشارات وموصولات موجود نیست إلا در مبنیات، ومنع صرف از احکام معربست، پس این تعریفات از ما لا ینصرف متصور نہ گردد، وتعریف بلام واضافت غیر منصرف را منصرف می گرداند یادر حکم منصرف می آرد، چنانکہ خواہی دانست، پس چگونہ سبب منع صرف شود؟ وحینئذ باقی نماند الا تعریف علمی. (شرح)

وعجمہ وجمع وترکیب ووزن فعل والف ونون مزید تان، چنانچہ در عُمَرُ عدلست وعلم، ودر ثُلثُ وَمَثْلَثُ صفت است وعدل، ودر طَلْحَةُ تانیث ست وعلم، ودر زَيْنَبُ تانیث معنوی است وعلم، ودر حُبْلَى تانیث ست بالف مقصوره، ودر حَمْرَاءُ تانیث است بالف ممدوده واین مؤنث بجائے دو سبب ست، ودر إِبْرَاهِيْمُ عجمہ است وعلم، ودر مَسَاجِدُ ومَصَابِيْحُ جمع منتہی الجموع بجائے دو سبب ست، ووددر بَعْلَبَكَّ ترکیب ست وعلم، ودر أَحْمَدُ وزن فعل ست وعلم، ودر سَكْرَانُ الف ونون زائدتان ست ووصف، ودر عُثْمَانُ الف ونون زائدتان است وعلم، وتحقیق غیر منصرف از کتب دیگر معلوم شود.

(حواشی بین السطور: مثال عدل تقدیری — مثال عدل تحقیقی — نام مردے — لفظی — زن باردار — زن سرخ — ای غیر کلام عرب — جمع مسجد — جمع مصباح)

فصل

در حروف غیر عامله، وآن شانزده قسم ست: اول: حروف تنبیہ، وآن سہ

عجمہ: شرط تاثیرش آنکہ یا در عجم علم باشد یا بے تصرف منقول بعرب گردد، وبا این یا متحرک الاوسط باشد چوں: شتر، یا زائد از سہ حرف چوں: إبراهيم. جمع: وشرط آن صیغۂ منتہی الجموع است بغیر تا، پس فرازنة منصرف خواہد بود. ترکیب: وآن این است کہ دو کلمہ یا بیشتر رایکے کردہ باشند بے آنکہ جزء از اجزائے وے حرف باشد چوں: النجم وبصري، وبے آنکہ ترکیب صوتی واضافی واسنادی باشد چوں: سيبويه وعبد الله وتأبط شرا وشرطش علمیت ست. (شرح

این مؤنث: ای بالف ممدوده ومقصوره. تنبیہ: [در لغت بیدار کردن وواقف نمودن بر چیزے.] =

است: أَلَا وَأَمَا وَهَا، دوم: حروف ایجاب، وآن شش ست: نَعَمْ وبَلَی وأَجَلْ وإِيْ وجَيْرِ وإِنَّ. سوم: حروف تفسیر، وآن دو است: أَيْ وأَنْ،
بهمزہ مکسورہ
كقوله تعالی: ﴿وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ (الصافات:١٠٤). چهارم: حروف مصدریه، وآن سه است: مَا وأَنْ وأَنَّ، مَا أَنْ در فعل روند؛ تا فعل بمعنی مصدر باشد پنجم: حروف تحضیض، وآن چهار ست: أَلَّا

= واینها بر جمله درآیند برائے رفع غفلت از مخاطب چوں: ألا زيد قائم، وأما زيد قائم، وها زيد قائم. (ش)

بلى: نعم ایجاب واثبات می کند امر سابق را نفی باشد یا اثبات، چنانچہ گوئی: در جواب ما قام زيد يا قام عمرو: نعم! أي ما قام زيد وقام عمرو، وبلى برائے اثبات منفی ست چوں: ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى﴾ (الأعراف:١٧٢) أي بلى أنت ربنا و"إي" مثل نعم، لیکن بعد استفهام آید وقسم لازم اوست چنانکه در جواب أقام زيد گوئی: إی والله، واجل وجیر ہم مثل نعم بدون لزوم قسم، ہمچنیں "إنَّ" لیکن استعمالش کم است، وبرائے تقریر دعا ہم آید. (شرح)
جير: بفتح جیم وسکون یا وکسرۂ را. أي: چوں: جاءني زيد أي عبد الله. أن: کلمه أن مختص ست بآن چیزیکه در معنی قول باشد. نادیناه: أي نادينا بلفظ هو قولنا: ﴿يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ (الصافات:١٠٤).
در فعل: وإن مشدده در جمله اسمیه رود. بمعنی مصدر: چوں: ﴿ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ﴾ (التوبة:١١٨) أي برحبها، وأعجبني أن ضربت أي ضربك، وبلغني أنك قائم أي قيامك.
حروف تحضيض: [در لغت برانگیختن براو وورغلانیدن.] بدانکه این حروف را حروف تحضیض وتندیم خوانند، اگر در ماضی روند برائے تندیم باشند چوں: هلا قمت چرا بر نخاستی، واگر در مستقبل روند برائے تحضیض بمعنی ورغلانیدن وترغیب باشند چوں: هلا تقوم چرا بر نخیزی، =

وهَلَّا ولَوْلَا ولَوْمَا. ششم: حروف توقع، وآن قَدْ است. برائے تحقیق در ماضی وبرائے تقریب ماضی بحال، ودر مضارع برائے تقلیل. ہفتم: حروف استفہام، وآن سہ است: مَا وہمزہ وهَلْ. ہشتم: حروف ردع، وآن كَلَّا ست بمعنی باز گردانیدن، وبمعنی حَقًّا نیز آمده است چوں: ﴿كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ (التكاثر:٣)، نہم: تنوین، وآن پنج است: تمکن چوں: زَيْدٌ، وتنکیر چوں: صَهٍ أَيْ اُسْكُتْ سُكُوْتًا مَّا فِيْ وَقْتٍ مَّا، أما صَهْ بغیر تنوین فمعناه: اُسْكُتْ السُّكُوْتَ الآنَ، وعوض چوں: يَوْمَئِذٍ، ومقابلہ چوں: مُسْلِمَاتٍ، وترنم کہ در آخر ابیات باشد شعر:

= واین حروف در اول افعال روند تا دلالت کنند از اول امر بر اینکہ این کلام ازین مذکور است.

برائے تقلیل: وگاہی برائے تحقیق آید چوں: قد يعلم الله. حروف استفہام: بمعنی طلب فہم چوں: ما اسمك؟ یعنی چیست نام تو؟ وأزيد قائم؟ وهل زيد قائم؟ وایشان را صدر کلام واجب ست چنانکہ دیدی؛ زیراکہ دلالت می کنند بر نوعی از انواع کلام. (شرح) حروف ردع: یعنی زجر وتبری از مضمون ماقبل. بمعنی باز گردانیدن: در جواب کسیکہ گوید: فلان يبغضك مثلا.

حقا: ودرین کلا اختلاف است کہ حرف ست چوں: کلا ردعی، پس مبنی الاصل باشد، یا اسم ست کہ بجہت مشابہت لفظی باوے مبنی شده. (ش) يومئذ: أصله: يوم إذا كان كذا يوم مضافست بر إذ، واو مضاف ست بجملہ کہ بعد از وست، چوں آن جملہ راانداختند برائے تخفیف تنوین عوض مضاف الیہ باودادند تا کلمہ ناقص نماند، وازین قبیل ست وكلًّا آتينا أي كلهم.

أَقلّي اللَّوْمَ عَاذِلَ وَالْعِتَابَنْ وَقُوْلِيْ إِنْ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابَنْ

وتنوین ترنم در اسم و فعل (نام معشوقه) وحرف رود، اما چہار اولین خاص است باسم.

دہم: **نون تاکید** در آخر **فعل مضارع** ثقیلہ وخفیفہ چوں: إِضْرِبَنَّ وإِضْرِبَنْ.

یازدہم: **حروف زیادت**، ....

أقلي اللوم: این شعر جریر ابن عطیہ تمیمی ست از قصیدۂ بائیہ در بحر وافر، وزنش

مفاعیلن مفاعلتن فعولن مفاعیلن مفاعلتن فعولن

إقلال کم کردن عاذل بفتح لام منادی مرخم عاذلة است بمعنی ملامت کنندہ، وقولہ: العتابن معطوف ست بر اللوم، وقولہ: أصابن مقولہ قولیست، وقولہ: إن أصبت شرطست جوابش لا تعذلي محذوف، یعنی کم کن ملامت وعتاب را اے عاذلہ، وبگو تحقیق بصواب رسیدواگر بصواب رسم ملامت مکن، هكذا قال العيني في "شرح الشواهد"، ونزد فقیر بہتر آنست کہ إن أصبت شرط باشد، وقولي لقد أصابن دال بر جزا باشد معطوف بر أقلي اللوم، معنی آنکہ اگر بصواب رسم بگو رسید ای انصاف کن.

فعل مضارع: وہرچہ ازان مشتق ست بشرط معنی طلب چوں: امر ونہی واستفہام وتمنی وعرض نیز مستعمل شود چوں: هل يضربن، وليتني أضربنك، ألا تنزلن بنا، ودر جواب قسم لازم ست نحو: والله لأفعلن كذا. خفیفہ: وآن نزد بصریان اصل است وثقیلہ فرع آن، وہمین مختارست؛ زیراکہ خفیفہ یک نون ست وثقیلہ دو واحد را اثنین فرع ست، ونیز اصل در بنائے حروف سکون ست وآن در خفیفہ باشد، وبعضے کوفیہ ثقیلہ را اصل دانند چراکہ فرع خفیف می باشد از اصل، وتفصیل در مطولات ست.

حروف زیادت: یعنی در بعض مواضع زیادہ می شوند نہ در جمیع، ومعنی زیادت آنکہ اصل معنی بدون آن مختل نشود، نہ این کہ بے فائدہ محض ست؛ چہ آنہارا فوائد بسیار ست چوں: تزیین =

وآن ہشت حرف ست: **إِنْ** وأَنْ و**مَا** و**لَا** ومَنْ و کاف وبا ولام، چہار آخر در حروف جر یاد کردہ شد. دوازدہم: حروف **شرط**، وآن دو است: أَمَّا ولَوْ، أَمَّا برائے تفسیر وفادر جوابش لازم باشد، کقولہ تعالی: ﴿فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ، فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ، وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ﴾ (هود:١٠٥- ١٠٨)، **ولو برائے انتفائے ثانی بسبب انتفائے اول** چوں: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ (الأنبياء:٢٢).

= لفظ واستقامت وزن و سجع وغیر آن. إن: إن مخففہ مکسورہ زیادہ کنند بعد ما نافیہ برائے تاکید نفی نحو: ما إن رأيت زيدا، وگاہے با ما مصدریہ زائد گردد نحو: انتظر ما إن جلس القاضي أي مدة جلوسه، وقلیل ست زیادتی وے با لما نحو: لما إن قام زيد قمت، وأن مفتوحہ زائدہ باشد بالما نحو: ﴿فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ﴾ (يوسف:٩٦)، ودر میان لو وقسم آید نحو: والله أن لو قام زيد قمت، وگاہ باشد کہ زائد گردد باکاف نحو: كأن ظبية أي كظبية.

ما: وآن زیادہ می شود با إذا نحو: إذا ما تخرج أخرج وبا متى وأين وأي وإن نحو: ﴿فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَداً﴾ (مريم:٢٦)، وبا من وبا عَنْ جارہ، وگاہے با مضاف زیادہ شود نحو: ﴿أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ﴾ (القصص:٢٨). لا: وآن زیادہ باشد با واو عاطفہ لفظا چوں: ما جاءني زيد ولا عمرو، ویا معنی نحو: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ (الفاتحة:٧)، وبا أن مصدریہ نحو: ﴿مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ﴾ (الأعراف:١٢) أي أن تسجد، وگاہے قبل قسم زائد آید نحو: ﴿لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ (القيامة:١). فمنهم: بعضے از ایشان شقی ست وبعضے سعید، لیکن آنانکہ شقی ہستند پس داخل خواہند شد در آتش، ولیکن آنانکہ سعید ہستند پس داخل خواہند شد در جنت.

لو كان فيهما: اگر می بودند در آسمان وزمین معبودان بدون خدا ہر آئینہ تباہ می شدند آسمان وزمین.

سیزدہم: لَوْلَا، واو موضوعست برائے انتفائے ثانی بسبب وجود اول، چوں: **لَوْلَا عَلِيٌّ** لَهَلَكَ عُمَرُ. چہاردہم: لام مفتوحہ برائے تاکید، چوں: لَزَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو. پانزدہم: مَا بمعنی مَادَامَ چوں: أَقُوْمُ مَا جَلَسَ الْأَمِيْرُ. شانزدہم: حروف عطف، وآن دہ است: واو وفا وثُمَّ وحَتَّى وإِمَّا وأَوْ وأَمْ ولَا وبَلْ ولَكِنْ.

لو لا علي: قول حضرت عمر رضی اللہ عنہ وقتیکہ آمد نزد آنحضرت ﷺ زنے باردار کہ زنا کردہ بود، پس حکم کرد خلیفۂ ثانی برائے رجم او، پس فرمود حضرت علی کرم اللہ وجہہ کہ رجم زنِ باردار بعد وضع حمل باید پس بزبان براند حضرت عمر رضی اللہ عنہ این قول کہ لو لا علي لهلك عمر اگر نمے بود علی رضی اللہ عنہ ہر آئینہ ہلاک می شد عمر رضی اللہ عنہ، وبعضے روایات دیگر ہم درین باب آمدہ است.

واو: برائے جمع میان معطوف ومعطوف علیہ بدون ملاحظہ ترتیب. فا: برائے جمع بلحاظ ترتیب بدون مہلت. ثم: برائے ترتیب ومہلت.

طبع شدہ رنگین مجلد

- تفسیر عثمانی (۲ جلد)
- خطبات الاحکام لجمعات العام
- الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر)
- الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر)
- لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
- فضائل حج

- حصن حصین
- تعلیم الاسلام (مکمل)
- خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
- بہشتی زیور (تین حصے)
- بہشتی زیور (مکمل)
- معلم الحجاج

رنگین کارڈ کور

- حیات المسلمین
- تعلیم الدین
- جزاء الاعمال
- الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
- الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
- الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
- مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
- عربی زبان کا آسان قاعدہ
- فارسی زبان کا آسان قاعدہ
- تاریخ اسلام
- علم الصرف (اولین، آخرین)
- عربی صفوۃ المصادر
- جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
- عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
- نام حق
- کریما
- آسان اُصول فقہ
- تیسیر الابواب
- فصول اکبری
- نماز مدلل
- عم پارہ
- عم پارہ درسی
- نورانی قاعدہ (چھوٹا / بڑا)
- تیسیر المبتدی

- آداب المعاشرت
- زاد السعید
- روضۃ الادب
- فضائل حج
- معین الفلسفہ
- خیر الاصول فی حدیث الرسول
- معین الاصول
- تیسیر المنطق
- فوائد مکیہ
- بہشتی گوہر
- علم النحو
- جمال القرآن
- تسہیل المبتدی
- تعلیم العقائد
- سیر الصحابیات
- پند نامہ
- صرف میر
- نحو میر
- میزان و منشعب
- پنج سورۃ
- سورۃ یٰس
- آسان نماز
- منزل

کارڈ کور/مجلد

- اکرام مسلم
- مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

- منتخب احادیث
- فضائل اعمال

المطبوعة ملونة مجلدة

- الصحيح لمسلم (٧ مجلدات)
- الهداية (٨ مجلدات)
- التبيان في علوم القرآن
- شرح العقائد
- تفسير الجلالين (٣ مجلدات)
- مختصر المعاني (مجلدين)
- الهدية السعيدية
- القطبي
- أصول الشاشي
- شرح التهذيب
- تعريب علم الصيغه
- البلاغة الواضحة
- ديوان المتنبي
- المقامات الحريرية
- آثار السنن

- الموطأ للإمام محمد (مجلدين)
- الموطأ للإمام مالك (٣ مجلدات)
- مشكاة المصابيح (٤ مجلدات)
- تفسير البيضاوي
- تيسير مصطلح الحديث
- المسند للإمام الأعظم
- الحسامي
- نور الأنوار (مجلدين)
- كنز الدقائق (٣ مجلدات)
- نفحة العرب
- مختصر القدوري
- نور الإيضاح
- ديوان الحماسة
- النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)

ملونة كرتون مقوي

- شرح عقود رسم المفتي
- متن العقيدة الطحاوية
- المرقاة
- زاد الطالبين
- عوامل النحو
- هداية النحو
- إيساغوجي
- شرح مائة عامل
- متن الكافي مع مختصر الشافي
- هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
- المعلقات السبع

- السراجي
- الفوز الكبير
- تلخيص المفتاح
- دروس البلاغة
- الكافية
- تعليم المتعلم
- مبادئ الأصول
- مبادئ الفلسفة
- هداية الحكمت
- شرح نخبة الفكر

ستطبع قريبا بعون الله تعالىٰ

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

- الصحيح للبخاري
- شرح الجامي
- بيان القرآن (مكمل)

- الجامع للترمذي
- مکمل قرآن مجید حافظی ۱۵ سطری

Books in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)	Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)	Al-Hizbul Azam (Large) (H. Binding)
Al-Hizbul Azam (Small) C Cover)	

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish) (H. Binding)	Fazail-e-Aamal (German)
Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)	

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizbul Azam (French) (Coloured)